

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ƏSRƏFOV VÜQAR ƏLİHÜSEYN oğlu

(magistrantin A.S.A.)

**«MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALININ İDARƏOLUNMASININ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ»**

M Ö V Z U S U N D A

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:

«Maliyyə» 060403

İxtisaslaşma:

“Maliyyə menecmenti”

Elmi rəhbər:

Dos. R.A.İBRAHİMOVA

Magistr proqramının rəhbəri:

Prof. A.M.KƏRİMOV

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof.Ə.Ə.ƏLƏKBƏROV

BAKI – 2016

MÜNDƏRİCAT

	səh.
GİRİŞ	3
I FƏSİL MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALI VƏ ONUN TƏRKİBİ	5
§1.1. Müəssisənin kapitalının mahiyyəti, zəruriliyi və aktivlərinin təsnifatı	5
§1.2. Təsərrüfat subyektinin xüsusi və borc kapitalının formalaşması və istifadəsi.....	13
II FƏSİL MÜƏSSİSƏDƏ ƏSAS KAPİTALIN İDARƏOLUNMASI	20
§2.1. Əsas kapitalın mahiyyəti, əhəmiyyəti və təsnifatı.....	20
§2.2. Əsas kapitalla investisiyalar və onların maliyyələşmə mənbələri.....	29
§2.3. Müəssisənin qeyri-material aktivlərinin idarəolunması xüsusiyyətləri.....	55
III FƏSİL BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN CARİ AKTİVLƏRİNİN İDARƏOLUNMASI	60
§3.1 Dövriyyə kapitalının mahiyyəti və müəssisənin ona olan plan tələbatının həcmnin müəyyən edilməsi.....	60
§3.2. Müəssisədə dövriyyə vəsaitinin formalaşma mənbələrinin təsnifatı.....	75
§3.3. Təsərrüfat subyektlərində dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə göstəriciləri və yolları.....	81
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	87
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müəssisədi kapitalın idarə olunması onun maliyyəsinin idarə olunması deməkdir. Müəssisənin kapitalı – aktivlərə qoyulan və gəlir gətirən pul vəsaitidir. Müəssisənin aktivləri onun əmlakından, pul vəsaitindən, yəni əsas və dövriyyə vəsaitindən ibarətdir. Hər bir müəssisə maliyyə resursları xüsusi borc və cəlb olunmuş pul vəsaitinin məcmuundan ibarətdir ki, vəsaitlər də maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə, cari xərclərin və kapitalın genişləndirilməsi ilə əlaqədar xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal avans olunan və ya investisiya edilən kapital, maliyyə resurslarının dövriyyəsinin keçdiyi bütün mərhələləri də keçir. Lakin müəssisənin bütün maliyyə resursları kapital deyildir. Ancaq sahibkarlıq fəaliyyətinə qoyulan maliyyə resursları kapitaldır.

Kapital xüsusi, spesifik bir kateqoriyadır və bununla əlaqədar kapital müxtəlif funksional rola malikdir. Məsələn, dövriyyənin xarakterindən asılı olaraq, kapital əsas və dövriyyə kapitalı na ayrılır və yaxud maliyyələşmə mənbələrindən asılı olaraq kapital xüsusi, səhmdar, borc və cəlb olunmuş kapitalla ayrılır. Lakin qoyuluş sahələrinə görə kapitalla ticarət, sənaye, vençur və s. kapitalın növləri daxildir.

Beləliklə, təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün hər bir müəssisə və təsərrüfat təşkilatları müəyyən həcmdə əmlaka malik olmalıdır və həmin əmlak təsərrüfatın mülkiyyətində və sərəncamında olur. Müəssisənin malik olduğu əmlak – onun aktivindən ibarətdir. Müəssisənin aktivləri – onun iqtisadi resurslarıdır, əmlak qiymətlilərinin məcmuudur və mənfəət almaq məqsədi ilə təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən mövcud magistr dissertasiyasının mövzusu bazar münasibətləri şəraitində aktualıq təşkil edir.

Magistr dissertasiyasının predmetini müəssisənin kapitalının yəni əsas və dövriyyə kapitalının idarə olunması prosesində meydana çıxan maliyyə münasibətləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin obyektini isə müəssisənin aktivləri, kapitalı, əsas və dövriyyə kapitalı təşkil edir.

Magistr dissertasiyasının qarşısında qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Müəssisənin kapitalının mahiyyətini və müəssisə üçün zəruriliyini göstərmək;
2. Təsərrüfat subyektinin xüsusi və borc kapitalının mahiyyətini qeyd etmək;
3. Müəssisənin aktivlərinin əsas hissəsi olan əsas kapitalın rolunu, əhəmiyyətini araşdırmaq;
4. Müəssisədə dövriyyə kapitalının mahiyyətini və istehsalda rolunu göstərmək;
5. Qeyri-material aktivlərinin mahiyyətini, tərkibini, təsnifatını araşdırmaq;
6. Müəssisədə əsas və dövriyyə kapitalından səmərəli istifadənin yollarını şərh etmək.

Magistr dissertasiyasının elmi yeniliyi:

1. Müasir dövrdə kapitalın qiymətinin bazar qiyməti ilə müəyyən edilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar.
2. Dövriyyə vəsaitinin həcmində optimal müəyyən edilməsində çoxvariantlılıq üsülündən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.
3. Kapitalının quruluşunun optimal müəyyən edilməsində, cəlb olunmuş vəsaitin nisbətində artırılması məqsədəuyğun hesab edilsin.
4. Müəssisədə qiymətli kağızlar portfelinin quruluşunun müxtəlifliyi zəruridir.
5. Dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsində veksəl hesablaşma formasının tətbiqinin genişləndirilməsini zəruri hesab etmək olar.

İşin yazılışının nəzəri və metodoloji əsasları mövzu ilə əlaqədar qanunlar, qərarlar, təlimatlar, iqtisadi ədəbiyyatlar və s. təşkil edir.

Magistr işi giriş, üç fəsil, səkkiz paragraf, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İşin birinci fəslində müəssisənin kapitalının, o cümlədən xüsusi və cəlb olunmuş kapitalının mahiyyəti, rolu, əhəmiyyəti ilə əlaqədar məsələlər şərh edilir.

Dissertasiyanın II və III fəsilləri təsərrüfat subyektlərinin əsas və dövriyyə kapitalının idarə olunması ilə əlaqədar məsələlər izah edilir.

I FƏSİL

MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALI VƏ ONUN TƏRKİBİ

§1.1. Müəssisənin kapitalının mahiyyəti, zəruriliyi və aktivlərinin təsnifatı

Müəssisənin maliyyəsinin idarə olunması – onun kapitalının idarə olunması deməkdir.

Kapital – aktivlərə qoyulan və gəlir gətirən vəsaitdir. Aktivlər isə əsas və dövriyyə kapitalından, yəni müəssisənin əmlakından və pul vəsaitindən ibarətdir.

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi sistemində əsas anlayışlardan biri – kapitaldır.

Kapitalın iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyətinin formalaşdırılmasına qarşı üç yanaşmanı qeyd etmək olar:

- iqtisadi;
- mühasibat;
- uçot-analitik.

İqtisadi yanaşma çərçivəsində kapitalın fiziki konsepsiyası realizə olunur. Geniş mənada isə bu resursların məcmuu deməkdir və onlar cəmiyyətin gəlirlərinin universal mənbəyini təşkil edirlər. İqtisadi kapital ayrılır: şəxsi, xüsusi və dövlət.

Xüsusi və dövlət kapitalı özü də aşağıdakılara ayrılır:

1. real kapital;
2. maliyyə kapitalı.

Real kapital – istehsal faktorunu kimi material-əşya formasında çıxış edir. Məsələn, maşın, bina, nəqliyyat vasitələri, xammal və material və s.

Maliyyə kapitalına isə qiymətli kağızlar və pul vəsaiti daxildir. Bununla əlaqədar olaraq, kapitalın səviyyəsi mühasibat balansının aktivinin yekunu kimi hesablanır.

Mühasibat yanaşması çərçivəsində kapital təsərrüfat subyektinin səviyyəsində müəssisənin mülkiyyətçilərinin onun aktivlərinə olan marağı kimi ifadə olunur və bu halda «kapital» termini xalis aktivlərin sinonimii kimi çıxış edir. Lakin xalis aktivlərin səviyyəsi isə subyektin aktivlərinin məbləği ilə onun öhdəliklərinin

səviyyəsi arasındakı fərq kimi hesablanılır. Belə anlayış kapitalın maliyyə konsepsiyası kimi qeyd olunur və sonrakı balans modeli ilə formal olaraq ifadə edilir:

$$A = K + B\ddot{o}$$

A – təsərrüfat subyektinin dəyər ifadəsində aktivləri;

K – mülkiyyətçinin kapitalı;

- B \ddot{o} – üçüncü şəxs qarşısında borc öhdəliyi.

Yuxarıda qeyd edilən yanaşmaya əsasən kapitalın səviyyəsi təsərrüfat subyektinin mühasibat balansının «kapital və ehtiyatlar» bölməsinin yekunu kimi hesablanılır.

Kapitala uçot-analitik yanaşma zamanı isə iqtisadi (maliyyə) və mühasibat yanaşmanın (iki yanaşmanın) modeli kimi kapitala baxılır. Belə halda resursların məcmuu kimi kapital iki tərəfdən eyni zamanda xarakterizə olunur:

- onun qoyuluşunun istiqaməti;

- yaranma mənbələri (kapital haradan alınmışdır və o kimindir).

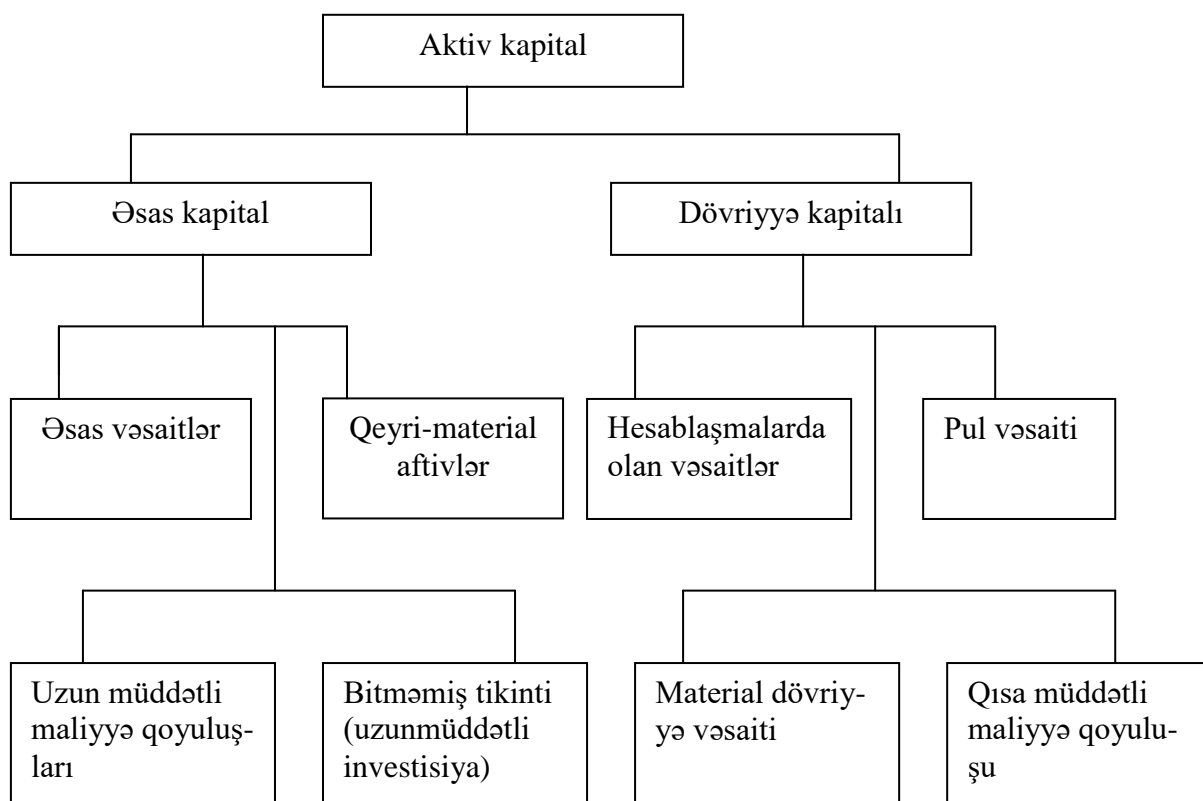
Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən kapitalın bir-biri ilə əlaqəsi olan hissələri müəyyən edilir:

- aktiv kapital;

- passiv kapital.

Aktiv kapital – təsərrüfat subyektinin istehsal gücləridir və müəssisənin mühasibat balansının aktivində iki blok növündə, yəni əsas və dövriyyə kapitalında əks etdirilir.

AKTİV KAPİTALIN QURULUŞU

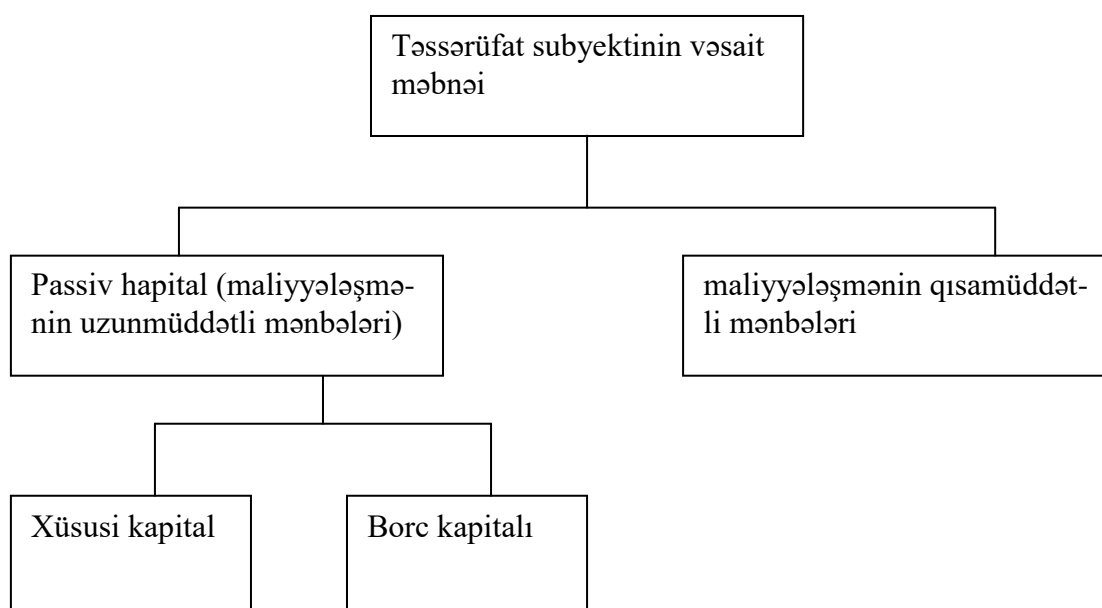
Passiv kapital – vəsaitin uzunmüddətli mənbədir, həmin mənbələr hesabına təsərrüfat subyektinin aktivini formalaşdır. Passiv kapital bölünür:

- xüsusi kapital;
- borc kapitalı.

Xüsusi kapital müəssisənin aktivlərinin dəyərinin bir hissəsidir. Xüsusi kapital üçüncü şəxsin tələbləri ödənildikdən sonra təsərrüfatın mülkiyyətçisinə çatan hissəsidir.

Təsərrüfatın xüsusi kapitalı qiymətləndirilməsi formal müəyyən edilir: Yəni, xüsusi kapital iui üçüldən biri ilə müəyyən edilir. Balans qyməti ilə, yəni cari uçot və hesabat məlumatı ilə əvvə ya bazar qiyməti ilə.

PASSIV KAPİTALIN QURULUŞU

Xüsusi kapital faktiki qiymət ilə də ifadə oluna bilər. Bu qaydadan müəssisə ləğv olunan zaman istifadə oluna bilər.

Borc kapitalı – üçüncü şəxs tərəfindən uzunmüddətə müəssisəyə verilən vəsaitin pula ifadəsidir.

Xüsusi mülkiyyətdən fərqli olaraq borc kapitalı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- geri qaytarılma;
- uzunmüddətli kredit verildiyi məbləğdə də geri qaytarılmalıdır.

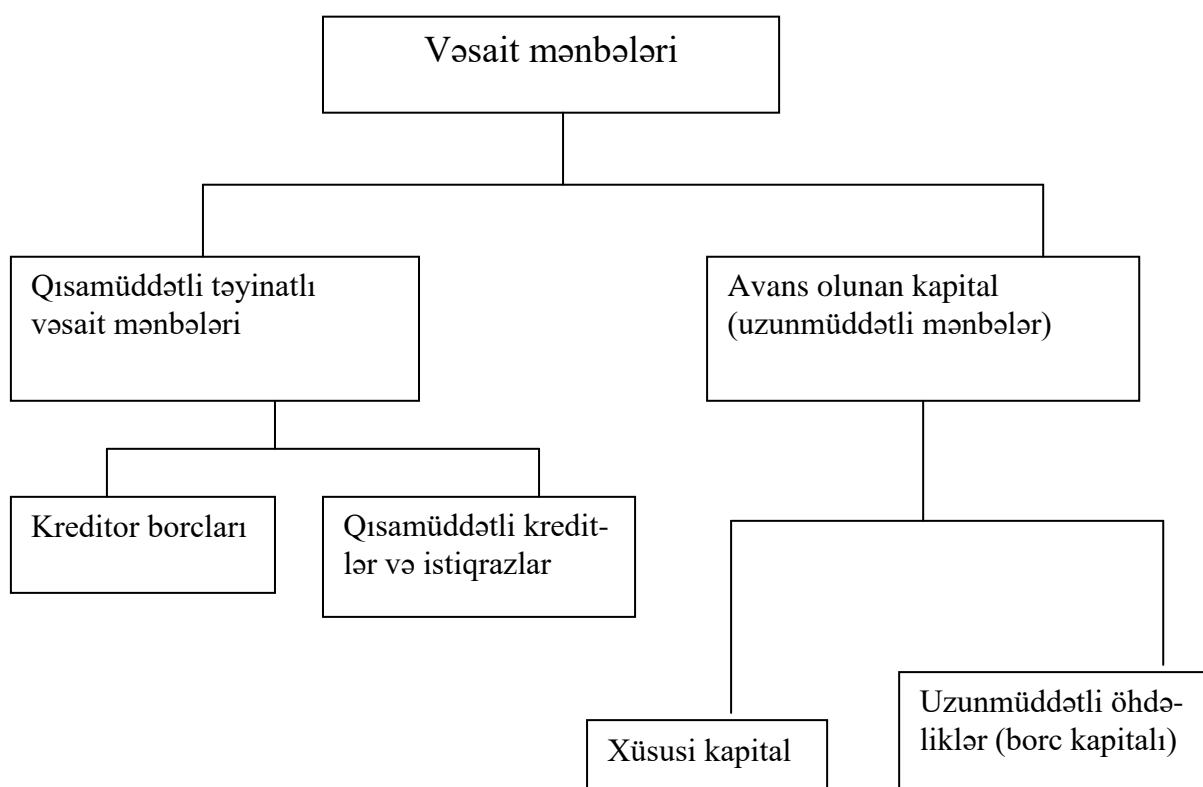
Borc kapitalı formal olaraq təsərrüfatın balansının passivində göstərilir və belə kapital üçüncü şəxs qarşısında müəssisənin uzunmüddətli öhdəliklərinin məcmuudur. Borc kapitalına uzunmüddətli kreditlər, istiqrazlar və sair daxildir.

Uçot-analitik yanaşma nöqteyi-nəzərdən kapitalın səviyyəsi = mühasibat balansının üçüncü yekununun məbləği ilə dördüncü bölmənin «uzunmüddətli-öhdəliklər» cəmindən ibarətdir.

Material – əşya nöqteyi-nəzərindən kapital-müəssisənin müxtəlif aktivləri arasında yayılmışdır, yəni demək olmaz ki, müəssisənin hesablaşma hesabında yerləşən vəsait xüsusiyyətdir və ya borc vəsaitidir. Müəssisənin balansının aktivində

göstərilən vəsaitlər (maliyyə icarəsi istisna olaraq) müəssisənin xüsusi vəsaitidir, lakin onlar müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilir. Əgər müəssisə iflas ilə əlaqədar olaraq ləğv edilərsə, o zaman müəssisəyə vəsait verən təsərrüfatlara olan borclar qanunla müəyyən ardıcılıqla silinəcək.

Müəssisənin vəsait mənbələrinin quruluşu

Hər bir müəssisə müəyyən həcmdə aktivlərə malikdir. İlk dəfə müəssisə təşkil olunan zaman onun aktivləri nizamnamə kapitalında göstərilir.

Aktivlər – müəssisənin əmlak qiymətlilərinin məcmuundan ibarətdir.

Aktivlər – mənfəət almaq üçün müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunur.

Müəssisənin aktivləri, yəni avans edilən və ya investisiya olan aktivlər maliyyə resursları kimi, dövriyyənin bütün mərhələlərindən keçirlər. Lakin

müəssisənin bütün maliyyə resursları kapital deyil, maliyyə resurslarının sahibkarlıq fəaliyyətinə qoyulan maliyyə resursları kapital kimi çıxış edir.

Kapital – spesifik kateqoriyadır və aşağıdakı amillərə əsasən o təsnifləşdirilir.

1. Aktivlərin fəaliyyət forması.
2. Təsərrüfat prosesində istifadə xarakteri və dövriyyənin sürəti.
3. Fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinə xidmətin xarakteri.
4. Aktivlərin maliyyələşmə mənbələri.
5. Aktivlərin mənsubiyyət xarakteri.
6. Likvidlik səviyyəsi.

Likvidlik səviyyəsinə görə aktivlər aşağıdakılar ayrılırlar:

1. Tam likvid aktivlər.
2. Yüksək likvid aktivlər.
3. Orta likvid aktivlər.
4. Zəif likvid aktivlər.
5. Qeyri-likvid aktivlər.

Birinci aktiv hazır ödəmə vasitəsidir: milli və xarici valyutada olan pul vəsaitidir.

İkinci aktiv tezliklə pul formasına keçə bilən aktivlər daxildir. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və qısamüddətli debitor borcları.

Üçüncü qrup aktivlər bir aydan altı aya qədər müddətə pul formasına keçə bilən aktivlərdir.

Dördüncü qrup aktivlər – yarım ilə qədər pul formasına keçə bilən aktivlərdir. Məsələn, xammal ehtiyatı; əsas vəsaitlər; qeyri-material aktivlər.

Beşinci növ aktivlər – sərbəst realizə oluna bilməyən material qiymətləri. Məsələn, ümüdsüz debitor borcları, gələcək dövrün xərcləridir.

Aktivlərin mənsubiyyət xarakterinə görə ayrılırlar:

1. Xüsusi aktivlər: - daima müəssisənin ixtiyarında olan və onun balansında göstərilən aktivlərdən ibarətdir.
2. İcarə aktivləri isə müvəqqəti olaraq müəssisənin sərəncamında olan və müqavilə bağlanmış aktivlərdir.

Aktivlərin əlamət maliyyəlaşmə mənbələrinə daxildir:

1. Ümumi aktivlər: xüsusi və borc kapitalı hesabına formalaşan əmlak qiymətlilərinin məcmuudur.
2. Təmiz aktivlər isə ancaq müəssisənin xüsusi kapitalı hesabına formalaşan aktivlərdir.

Fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərinə xidmət xarakterinə görə aktivlər ayrılır:

- əməliyyat aktivləri;
- investisiya aktivləri.

Əməliyyat aktivlərinə cari fəaliyyətdə istifadə edilən aktivlər daxildir.

Məsələn, əsas istehsal fondları, qeyri-material aktivlər, dövriyyə vəsaiti və s. belə aktivlərə aiddir.

İnvestisiya aktivlərinə müəssisənin investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar olan aktivlər daxildir: uzun və qısa müddətli investisiya qoyuluşları; bitməmiş kapital qoyuluşu və s.

Təsərrüfat prosesində iştirak xarakterinə və dövriyyənin sürətinə görə müəssisənin aktivləri özü də 2 yerə bölünür:

- 1) Cari (dövriyyə) aktivlər. Bu aktivlər müəssisənin cari istehsal-kommersiya fəaliyyətinə xidmət edirlər. Cari aktivlər bir istehsal prosesində tamamilə istehlak olunurlar. Onlara daxildir: xammal, material, hazır məhsul, bitməmiş istehsal və sair.
- 2) Dövriyyədən kənar aktivlər: Onlar da əmlak qiymətliləridir. Lakin çox sayda istehsal prosesində iştirak edirlər və istehlak dəyərlərini yavaş-yavaş itirirlər və onu hazır məhsulun üzərinə keçirirlər. Məsələn, maşın, dəzgah, bina, qurğu və s.

Aktivlərin fəaliyyət formasına görə 3 qrupa bölünürlər:

1. Material aktivlər;
2. Qeyri-material aktivlər;
3. Maliyyə aktivləri.

Material aktivlər – əşya formasına malikdir. Əsas vəsait, bitməmiş kapital qoyuluşu, bitməmiş istehsal. Hazır məhsul, xammal və material.

Qeyri-material aktivlər: əşya forması olmayan aktivlərdir. Onlar da uzunmüddət fəaliyyət göstərirlər və müəssisəyə mənfəət gətirirlər. Bura daxildir; əqli mülkiyyətin obyektləri; ixtirak hüquqi, sənaye nümunəsi; müəlliflik hüquqi; əmlak hüquqi; əmtəə nişanı, torpaq hüququ.

Maliyyə aktivləri: Bu aktivlər müxtəlif maliyyə alətlərini xarakterizə edirlər. Onlar müəssisəyə məxsusdur. Məsələn,

- milli valyutada pul aktivləri;
- xarici valyutada pul aktivləri;
- debitor borcları;
- uzun və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları.

Kapital qoyuluş sahəsinə görə ticarət, sənaye və s. kapitala ayrılır:

İstehsaldakı yerinə görə isə kapitala daxildir: nizamnamə, ehtiyat və əlavə kapital.

Formalaşma mənbəyinə görə isə kapital xüsusi, səhmdar, borc və s. növlərə ayrılırlar.

Dövriyyənin xarakterinə görə isə kapitala daxildir; əsas kapital və dövriyyə kapitalı.

Kapitalın qoyuluşu – bu dövriyyədən kənar aktivlərə və dövriyyə aktivlərinə (cari aktivlərə) debitor borclarına və pul vəsaitinə qoyuluş deməkdir.

§1.2. Təsərrüfat subyektinin xüsusi və borc kapitalının formalaşması və istifadəsi

Təsərrüfat subyektlərində kapitalın malyələşmə mənbələrinə xüsusi kapital, ehtiyatlar, uzunmüddətli borc və qısamüddətli öhdəliklər daxildir.

Müəssisənin xüsusi kapitalına aşağıdakılar daxildir:

- nizamnamə kapitalı;
- əlavə kapital;
- ehtiyat kapitalı;
- bölüşdürülməyən mənfəət;
- sair fondlar.

Hal-hazırda müəssisənin təsis sənədlərində göstərilən həcmi göstərilən xüsusi kapitalın o hissəsinin xarakterinə əsasən «nizamnamə kapitalı», «nizamnamə fondu», «pay fondu» anlayışlarından istifadə olunur.

Nizamnamə kapitalı – müəssisə təşkil olunan zaman təsisçilərin onun əmlakına qoyduqları əmanətin pul ilə ifadəsinin məcmuudur.

Nizamnamə kapitalının həcmi müəssisənin fəaliyyətini təmin edən həcmdə müəyyən edilir.

Nizamnamə fondu – dövlət müəssisələrinə dövlət tərəfindən ayrılan əsas və dövriyyə vəsaitinin məcmuudur.

Pay fondu – istehsal kooperativlərinin üzvlərinin pay ödənişlərinin məcmuudur. Həmin pay ödənişləri hesabına sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilir.

Əlavə kapital nizamnamə kapitalından fərqli olaraq paylara bölünür. Əlavə kapital səhmdarların bütün ümumi mülkiyyətini xarakterizə edir.

Əlavə kapital aşağıdakı tərkibdən ibarət formalaşır:

- emisija gəliri. Bu gəlir səhmin nominal dəyərdən yuxarı qiymətlə satılan zaman, sonra səhmin əlavə emissiyası hesabına yararır;
- yenidən qiymətləndirmə zamanı əmlakın dəyərinin artması hesabına;
- əvəzsiz alınan əmlak;

- təşkilatın nizamnamə kapitalına təsisçilər tərəfindən əmanətlər köçürülən zaman yaranan kurs fərqləri.

Əlavə kapitalın vəsaiti sonrakı məqsədlər üçün istifadə edilir:

1. Nizamnamə kapitalının artırılmasına;
2. İl ərzində işin nəticələrində ziyanlar aşkar edilərsə, həmin əyərlərin silinməsinə;
3. Təsisçilərin arasında bölüşdürülməsi üçün.

Müəssisə və təşkilatlarda xalis mənfəət bölüşdürülən zaman ehtiyat kapitalı təşkil olunur. Ehtiyat fondunun səviyyəsi nizamnamə kapitalının səviyyəsinin 15%-i həcmində təşkil olunur. Ehtiyat fondunun (risk fondu) formalaşması və istifadəsi qaydası təsərrüfat subyektinin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Lakin bu fonda hər il mənfəətdən ayırmaların konkret həcmi təsərrüfatın nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Lakin bu ayırmaların həcmi hər il müəssisənin xalis mənfəətinin 5%-dən az olmamalıdır. Beləliklə, maliyyə ehtiyatı fondunun formalaşması və tamamlanması nizamnamədə göstərilən səviyyəyə çatana qədər hər il ayırmalar hesabına baş verəcək. Ehtiyat fondu əvvəlgədən müəyyən edilə bilinməyən zərərlər üçün istifadə edilir.

Müəssisə və təşkilatlarda gələcək xərclər və ödəmələrin ehtiyatları istehsal və tədavülün gələcək xərclərinə bərabər həcmərdə daxil edilir.

Mühasibat uçotu və hesabatın aparılmasına dair əsasnamədə aşağıdakı istiqamətlərdə ehtiyatlar təşkil edilir:

- işçilərin məzuniyyət haqları;
- mükafatlandırma üçün (gələcəkdə);
- sair xərclər.

Yığılmı fondu müəssisə və təşkilatlarda xalis mənfəət hesabına formalaşdırılır.

Bu fond hesabına aşağıdakı xərclər maliyyələşdirilir:

- əsas fondlara investisiyalar;
- dövrüyyə vəsaitinin tamamlanmasına;
- yeni texnikanın tətbiqinə;
- sair xərclərə.

Təsərrüfat subyektlərində məqsədli maliyyələşmə və daxilolmalar fondu da formalaşdırılır. Bu fond aşağıdakı istiqamətlərdə vəsait daxil edilir:

- elmi-tədqiqat işlərindən;
- geoloji-kəşfiyyat işlərindən.

Məqsədli maliyyələşmə və daxil olmaların mənbələrinə daxildir:

1. Mərkəzi büdcədən daxilolmalar;
2. Yerli büdcədən daxilolmalar;
3. Başqa təşkilatlardan daxilolmalar;
4. Xüsusi təyinatlı fondların vəsaiti;
5. Valideynlərin vəsaiti.

Məqsədli maliyyələşmə və daxilolmaların vəsaiti təsdiq olunmuş smeta əsasında xərclənilir. Qeyd olunan vəsaitlərin öz təyinatına görə xərclənməməsi qadağandır.

Xüsusi kapitalın son mənbəni bölüşdürülməyən mənfəət təşkil edir. Belə mənfəət hesabat və keçmiş ilin mənfəəti ola bilər.

Bölüşdürülməyən mənfəət – bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni bir göstəricidir. Bu göstərici xüsusi vəsait hesabına müəssisənin iqtisadi artımını xarakterizə edir.

Bölüşdürülməyən mənfəət iki hissəni xarakterizə edir:

- mənfəətin bir hissəsi yığılan mənfəətin səviyyəsini xarakterizə edir;
- ikinci hissəsi isə sərbəst mənfəəti xarakterizə edir. Bu mənfəət heç bir təyinatla malik deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət tam məbləğdə əsas kapitala daxil edilə bilinməz.

Çünki, bölüşdürülməyən mənfəət hesabına təşkil olunan istehlak fondu xüsusi kapitala daxil edilir. Bu kapital təmiz növdə müəssisənin kapitalı deyil. Çünki müəssisə bu vəsaiti kollektivin sosial ehtiyacları üçün istifadə edir.

Beləliklə, *müəssisə bölüşdürülməyən mənfəət hesabına iki fond təşkil edilir:*

1. Yığılma fondu;
2. İstehlak fondu.

Beləliklə, müəssisədə analitik uçotda və mühasibat hesabatında mənfəətin sərbəst təyinatı üzrə yığım və istehlak fondları ayrı-ayrı göstərilir.

Yığım fondu tikintiyə, aktivlərin alınmasına, yeni əmlakın alınmasına və s. istifadə edilir.

Lakin istehlak fondu isə mükafatlara, yardımlara, maddi yardım və s. məqsədlərə istifadə olunur.

Cədvəl 1.2.1.

İqtisadiyyatda və onun ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin dinamikası (mln.manat)*

Mənfəət	2000	2005	2010	2014
Cəmi	539,9	2133,1	19112,1	23210
O cümlədən:				
Sənaye	337,6	1183,4	12452,4	21169
Kənd təsərrüfatı	0,5	7,0	32,4	23,3
Nəqliyyat	72,4	401,2	191,1	128,4
rabitə	-	180,1	308,8	443,9
tikinti	29,6	127,9	220	488,2
Ticarət	2,4	140,9	248,5	219,6

* *Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.*

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları Azərbaycanın iqtisadiyyatında və onun ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin həcmi və dinamikasını xarakterizə edir. Belə ki, iqtisadiyyatda mənfəətin məbləği ildən-ilə artmış, yəni 2000-ci ildəki 539,9 milyon manatdan 2014-cü ildə 21169 milyon manata çatmışdır ki, bunu da ancaq qənaətbəxş hesab etmək olar.

Müəssisə və təşkilatlar öz fəaliyyətlərində xüsusi kapitala yanaşı, borc kapitalından da istifadə edirlər.

Borc kapitalı kreditin müddətindən asılı olaraq aşağıdakılara ayrılır:

- uzunmüddətli;

- qısamüddətli.

Uzunmüddətli passivlər özü də bank kreditinə və başqa uzunmüddətli passivlərə ayrılır.

Müəssisənin qısamüddətli passivinə borc vəsaiti (bir daxilində silinən borclar), müəssisənin satıcılara olan kreditor borcları və s. daxildir.

Təsərrüfat subyektində xüsusi kapital ilə borc kapitalı arasında müəyyən nisbət gözlənilməlidir. Belə nisbət hər bir müəssisə üçün fərvidir. Əgər müəssisənin kapitalında xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi böyük olarsa, deməli müəssisə maliyyə sərbəstliyinə malikdir.

Son zamanlar müəssisənin istifadə etdikləri istər qısa, istərsə də uzunmüddətli kreditlərin həcmi ildən-ilə artır.

Cədvəl 1.2.2.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına mln.manat)

	2000	2005	2010	2014
Bütün kredit qoyuluşları	466,4	1440,9	9163,4	18542
O cümlədən:				
qısamüddətli	336,4	913,2	2567,1	3931
Yekuna görə faizlə	72	63,4	28	21,2
Uzunmüddətli kredit	130,0	527,7	6596,3	14611
Yekuna görə faizlə	28	36,6	72	72,8

* *Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.*

Azərbaycan iqtisadiyyatına qısa və uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının həcmnin 2000-ci illə 2014-cü illərdə artdığını yuxarıdakı cədvəl məlumatları xarakterizə edir. Belə ki, qısa müddətli kreditin xüsusi çəkisi ümumi kredit qoyuluşunda 2000-ci ildə 72%, 2014-cü ildə isə 21,2% olmuşdur. Lakin

uzunmüddətli kreditlər isə ümumi kredit qoyuluşunda 2000-ci ildə 28%, 2014-cü ildə isə 72,8 faizi təşkil etmişdir.

Kreditləşmə iki metod ilə həyata keçirilir.

Birinci metod. Bu metoddun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman kreditin verilməsi hər dəfə fərdi qaydada həll edilir. Kredit müəyyən məqsədli tələbatın ödənilməsinə verilir. Bu metod kredit konkret müddətə verildə tətbiq olunur. Belə kreditə təcili kredit deyilir.

İkinci metodun mahiyyəti sonrakı kimidir. Bank krediti borc alana kreditləşmə limiti əsasında verir, yəni müəssisəyə kredit xətti açır. Açıq kredit xətti hər hansı bir hesablaşma sənədini ödəməyə imkan verir. Kredit xətti müəssisəyə bir ilə açılır. Kredit xəttinin fəaliyyəti müddətində müəssisə istədiyi vaxt əlavə sənədləşmə aparılmadan bankdan kredit ala bilər.

Kredit müqaviləsi aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

- ümumi əsasnamə;
- borclunun hüquqi və məsuliyyəti;
- bankın hüquqi və məsuliyyəti;
- mübahisələrin həll edilməsi qaydası;
- müqavilənin fəaliyyət müddəti;
- tərəflərin hüquqi ünvanları.

Müəssisələr qısamüddətli kreditlərin müxtəlif növlərindən istifadə edə bilərlər. Həmin kreditlərin sonrakı növləri var:

- əmək haqqının ödənilməsi üçün kredit;
- mövsümü işlər üçün kredit;
- veksəl kreditləri.
- təminat üçün kredit;
- qiymətli kağızları üçün kredit.

Cədvəl 1.2.3.

Müəssisə və təşkilatların bank ssudaları və qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borclar (ilin sonuna, mln.manat)*

İLLƏR	Bank ssudaları
2000	100,1
2005	68,2
2010	492,9
2014	976,3

* *Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.*

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları müəssisə və təşkilatları bank ssudaları üzrə vaxtı keçmiş borcların həcmi xarakterizə edir. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi müəssisələrin kredit üzrə vaxtı keçmiş borcları 2000-ci ildə 100,1 mln.manat olduğu halda, bu məbləğ 2014-cü ildə 976,3 milyon manata çatmışdır ki, belə vəziyyəti də qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Müəssisələrdə xüsusi və borc vəsaitindən başqa, cəlb olunmuş vəsaitə malikdir.

Cəlb olunmuş vəsait – kreditor borcudur. Bu vəsait daima müəssisənin dövriyyəsində olur.

Kreditor borcu debitor borcundan çox olmamalıdır, əksinə olarsa, bu müəssisənin ləğv olunması ilə nəticələnir.

Kreditor borcunun idarə olunması – maliyyə menecerinin funksiyasıdır. Menecer vaxtı keçmiş kredito borcunun yaranmasına imkan verməməlidir.

II FƏSİL

MÜƏSSİSƏDƏ ƏSAS KAPİTALIN İDARƏOLUNMASI

§2.1. Əsas kapitalın mahiyyəti, əhəmiyyəti və təsnifatı

Əsas istehsal fondları istehsal prosesində uzun müddət iştirak edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə əsas fondların yaradılması uzunmüddətli investisiyalar, əsas vəsaitlərin əvəzsiz alınması və s. yollarla həyata keçirilir. Əsas fondların sadə təkrar istehsalı onların aşınma məbləğinə uyğun həcmdə yaradılması deməkdir. Lakin əsas fondların geniş təkrar istehsalı ilə onların aşınma dəyərindən artıq miqdarda yeniləşməsini nəzərdə tutur.

Əsas fondlarla yönəldilən uzunmüddətli investisiyalar təsərrüfat subyektinin xüsusi vəsaiti, büdcə vəsaiti, xarici investorların vəsaitləri və bank krediti hesabına maliyyələşdirilir.

Əsas kapitalın maliyyələşmə mənbələrinin seçilməsi bir sıra amillər nəzərə alınmaqla müəssisələr tərəfindən həll edilir. Kapitalın dəyəri, onun səmərəliliyi, xüsusi və cəlb olunmuş kapital arasındakı nisbət, müxtəlif maliyyələşmə mənbələrinin risk səviyyəsi, kreditorların və investorların iqtisadi maraqları və s. həmin məsələlərə aiddir və bu məsələlərin həlli bazar münasibətləri şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir müəssisə müxtəlif istiqamətlərdə investisiya həyata keçirir. Müəssisələrdə investisiya fəaliyyətinin Ən mühüm obyektini əsas kapital təşkil edir. *Əsas kapital əsas vəsaitlərdən, bitməmiş uzun müddətli investisiyalardan və sair vəsaitdən ibarətdir.*

Cədvəl 2.1.1.

Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas fondların istifadəyə verilməsi (mln.manat)*

İLLƏR	MƏBLƏĞ
2000	666,9
2005	6035,2
2006	5402,5
2010	5961,3
2014	93336

**Azərbaycanın statistik göstəriciləri.2015.*

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas fondların istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar vəziyyəti xarakterizə edir. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi əgər 2000-ci ildə 666,9 mln.manat həcmində əsas fond fəaliyyətə verilmişdirsə, bu məbləğ 2005-ci ildə 6035,2 milyon manatı, 2014-cü ildə isə 9336 milyon manatı təşkil etmişdir ki, bu vəziyyəti də qənaətbəxş hesab etmək olar.

Əsas vəsaitin fəaliyyətdə olan təsnifatına əsasən *müəssisələrin əsas kapitalı aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir.*

- sahə əlamətinə görə;
- təyinatına görə;
- növlərinə görə;
- istifadəsinə görə;
- mənsubiyyətinə görə.

Sahə əlamətinə görə əsas kapitalın mənsubiyyəti, yəni onların sənayeyə, kənd təsərrüfatına, nəqliyyata və sair sahələrə aid olduğu müəyyən edilir.

Təyinatına görə əsas vəsaitlər aşağıdakılara ayrılır:

1. Əsas fəaliyyət üzrə əsas istehsal fondları.
2. Başqa sahələrin əsas istehlak fondları.
3. Qeyri-istehsal əsas fondlar.

Müəssisənin əsas fondları növlərinə görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

- bina;
- qurğu;
- iş və güc maşınları;
- ölçü və nizamlayıcı cihazlar və qurğular;
- hesablayıcı texnika;
- nəqliyyat vasitələri;
- istehsal və təsərrüfat inventarları;
- iş, məhsuldar və cins heyvanlar;
- çoxillik əkmələr;
- təsərrüfatdaxili yollar;

- sair uyğun obyektlər.

Əsas fondlar istehsalda iştirakına görə istehsal (maşın, avadanlıq və s.) və qeyri-istehsal (mədən-məişət təyinatlı) əsas fondlara ayrılırlar.

Əsas fondlar istehsal quruluşun malikidir. İstehsal quruluşuna görə əsas istehsal fondları aktiv və passiv hissələrə ayrılır.

Aktiv əsas fondlar maşın, qurğu və avadanlıqlardan ibarətdir və onlar bilavasitə məhsul (iş, xidmət) istehsalında iştirak edirlər. Müəssisə əsas istehsal fondlarının tərkibində aktiv fondların xüsusi çəkisinin artmasında maraqlıdır. Ancaq aktiv əsas fondlar müəssisənin istehsal imkanlarını xarakterizə edir.

Passiv əsas fondlara isə bina, inventar və s. daxildir ki, onlar bilavasitə istehsal prosesində iştirak etmirlər, lakin aktiv əsas fondların fəaliyyətinə normal şərait yaradırlar.

Əsas istehsal fondlarının quruluşuna təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- buraxılan məhsulun xarakteri;
- buraxılan məhsulun həcmi;
- müəssisədə avtomatlaşma və mexanikləşmənin səviyyəsi;
- xüsusiləşmənin səviyyəsi və sair.

Müəssisədə əsas fondların istehsal prosesində uzun müddət iştirak etməsi və tədricən köhnəlməsi ilə əlaqədar onların bir neçə qiymətləndirmə növü var. Məsələn, ilk dəyər, bərpa dəyəri və qalıq dəyəri.

Əsas fondların hazırlanması, alınması və quraşdırılması ilə əlaqədar xərclər onların ilk dəyərini formalaşdırır.

Müasir dövrdə əsas fondların təkrar istehsalına xərclər onların bərpa dəyərini təşkil edir.

İstehsal prosesində iştirak etdikcə əsas fondlar tədricən köhnəlir və öz ilk (bərpa) dəyərini itirirlər.

Əsas fondun ilk və ya bərpa dəyərindən köhnəlmə dəyəri çıxıldıqdan sonra onun qalıq dəyəri müəyyən edilir.

Qeyd edildiyi kimi, əsas fondlar istehsalda iştirak etdikcə fiziki və mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar. Əsas fond fiziki köhnəlmə zamanı özünün ilk istehlak

dəyərini itirir. Fiziki köhnəlmə hissə-hissə və ya tam həcmdə baş verir. Əsas fondun hissə-hissə fiziki köhnəlməsi əsaslı təmir yolu ilə bərpa edilir. Lakin fiziki köhnəlmə tam baş verdikdə, həmin fond ləğv edilir və yenisi ilə əvəz olunur.

Əsas fondun fiziki köhnəlməsi onun faktiki xidmət müddətini normativ müddətinə bölüb 100-ə vurmaqla hesablanır.

Əsas fondun mənəvi köhnəlməsi yeni texnikanın tətbiqi nəticəsində baş verir və köhnə əsas fondlar mənəvi cəhətdən köhnəlmiş hesab olunurlar.

Əsas fondların fiziki və mənəvi köhnəlməsi sadə və geniş təkrar istehsal investisiya yolu ilə bərpa edilir.

Əsas fondlar istehsal quruluşun malikidir. İstehsal quruluşuna görə əsas istehsal fondları aktiv və passiv hissələrə ayrılır.

Aktiv əsas fondlar maşın, qurğu və avadanlıqlardan ibarətdir və onlar bilavasitə məhsul (iş, xidmət) istehsalında iştirak edirlər. Müəssisə əsas istehsal fondlarının tərkibində aktiv fondların xüsusi çəkisinin artmasında maraqlıdır. Ancaq aktiv əsas fondlar müəssisənin istehsal imkanlarını xarakterizə edir.

Passiv əsas fondlara isə bina, inventar və s. daxildir ki, onlar bilavasitə istehsal prosesində iştirak etmirlər, lakin aktiv əsas fondların fəaliyyətinə normal şərait yaradırlar.

Əsas istehsal fondlarının quruluşuna təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- buraxılan məhsulun xarakteri;
- buraxılan məhsulun həcmi;
- müəssisədə avtomatlaşma və mexanikləşmənin səviyyəsi;
- xüsusiləşmənin səviyyəsi və sair.

Müəssisədə əsas fondların istehsal prosesində uzun müddət iştirak etməsi və tədricən köhnəlməsi ilə əlaqədar onların bir neçə qiymətləndirmə növü var. Məsələn, ilk dəyər, bərpa dəyəri və qalıq dəyəri.

- Əsas fondların hazırlanması, alınması və quraşdırılması ilə əlaqədar xərclər onların ilk dəyərini formalaşdırır.

- Müasir dövrdə əsas fondların təkrar istehsalına xərclər onların bərpa dəyərini təşkil edir.

- İstehsal prosesində iştirak etdikcə əsas fondlar tədricən köhnəlir və öz ilk (bərpa) dəyərini itirirlər.

- Əsas fondun ilk və ya bərpa dəyərindən köhnəlmə dəyəri çıxıldıqdan sonra onun qalıq dəyəri müəyyən edilir.

Qeyd edildiyi kimi, əsas fondlar istehsalda iştirak etdikcə fiziki və mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar. Əsas fond fiziki köhnəlmə zamanı özünün ilk istehlak dəyərini itirir. Fiziki köhnəlmə hissə-hissə və ya tam həcmdə baş verir. Əsas fondun hissə-hissə fiziki köhnəlməsi əsaslı təmir yolu ilə bərpa edilir. Lakin fiziki köhnəlmə tam baş verdikdə, həmin fond ləğv edilir və yenisi ilə əvəz olunur.

Əsas fondun fiziki köhnəlməsi onun faktiki xidmət müddətini normativ müddətinə bölüb 100-ə vurmaqla hesablanır.

Əsas fondun mənəvi köhnəlməsi yeni texnikanın tətbiqi nəticəsində baş verir və köhnə əsas fondlar mənəvi cəhətdən köhnəlmiş hesab olunurlar.

Əsas fondların fiziki və mənəvi köhnəlməsi sadə və geniş təkrar istehsala investisiya yolu ilə bərpa edilir.

Əsas fondların sadə və geniş təkrar istehsalına investisiya kapital qoyuluşu yolu həyata keçirilir. Müəssisənin iqtisadiyyatına investisiyanın qoyulması bazar iqtisadiyyatı şəraitində zəruridir və böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstehsal prosesində iştirak edən əsas istehsal fondlarının köhnəlmə dəyərini pul ifadəsi amortizasiya adlanır.

Amortizasiya fondunun vəsaiti əsas fondların fiziki və mənəvi köhnəlməsinin bərpası üçün istifadə edilir. Amortizasiya fondu pul fondudur. Həmin fonda illik amortizasiya ayırmaları köçürülür. Amortizasiya fondu əsas fondların xidmət müddəti ərzində təşkil olunur. Lakin fondun istifadəsi əsas fondlar faktiki sıradan çıxdıqdan sonrakı dövrdən başlanılır. Beləliklə, amortizasiya əsas fondların normativ xidmət müddəti üçün hesablanır.

Amortizasiya ayırmalarının təyinatı əsas fondların normativ xidmət müddəti başa çatdıqdan sonra onların təkrar istehsalı üçün pul vəsaitini toplamaqdır.

Əsas fondların faydalı istifadə müddəti – əsas fondların müəssisəyə gəlir gətirdiyi dövrdür. Hər il üçün amortizasiya fonduna ayırmalar əsas fondların orta illik dəyərini amortizasiya normasına vurulmaqla hesablanır.

Azərbaycan Respublikasında Vergi Məcəlləsində ayrı-ayrı fondlar üzrə aşağıdakı amortizasiya normaları fəaliyyət göstərir:

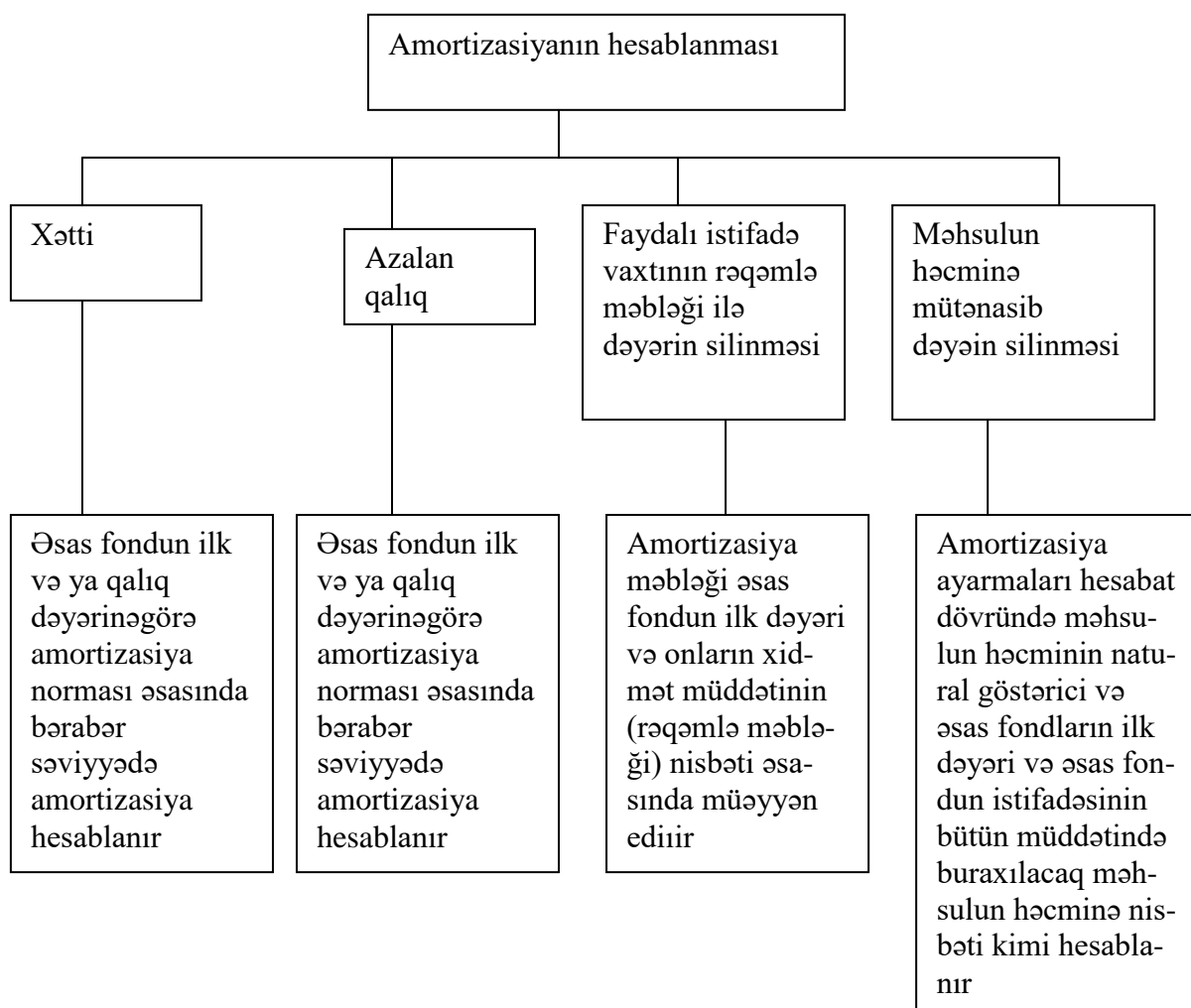
- bina, tikili və qurğular – 10%;
- maşın, avadanlıq və hesablama texnikası – 25%;
- sair əsas fondlar – 20%.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatda amortizasiyanın hesablanması sonrakı üsulları var: xətti, azalan qalıq, məhsulun həcminə mütənasib əsas fondun dəyərini silinməsi, sürətli və s.

Xətti üsul ilə bərabər qaydada əsas fondların ilk dəyəri və amortizasiya norması əsasında amortizasiya ayırmaları hesablanır. Burada amortizasiya norması obyektin faydalı xidmət müddətinə görə müəyyən edilir. Məsələn, müəssisə 10 il xidmət müddəti olan avadanlıq almışdır. Burada illik amortizasiya norması 10% olacaqdır. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatda yeni texnologiyanın tətbiqini sürətləndirmək üçün müəssisələrə sürətli amortizasiya mexanizminin tətbiqi hüququ verilir. Sürətli amortizasiya zamanı illik amortizasiya norması sürətlənmə əmsalı qədər artırılır. Lakin həmin əmsald 12-dən yuxarı olmalıdır.

Sürətli amortizasiya əsas fondların yeni xidmət müddətini müəyyən edir. Bu metodla əsas fondların dəyərini qısa müddətdə tam silinməsi təmin olunur. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı dövründə əmtəə istehsalçılarının rəqabəti əsas fondların sürətli təzələnməsini zəruri edir. Bu isə müəssisəni məcbur edir ki, avadanlığın sürətli silinməsini təmin etsin və tezliklə yeni kapital qoyuluşu üçün vəsait toplansın.

Amortizasiyanın hesablanması üsulları

Sürətli amortizasiya 2 üsulla həyata keçirilir:

1 üsul. Əsas fondun normativ xidmət müddəti süni surətdə ixtisar edilir, yəni amortizasiya norması 2 dəfədən çox olmamaqla artırılır.

2 üsul. Bu üsulda əsas fondun dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş normativ xidmət müddəti ixtisar edilmir. Lakin ayrı-ayrı firmalara icazə verilir ki, bir neçə il ərzində amortizasiya ayırmalarını yüksək həcmdə hesablasınlar. Ancaq sonrakı illərdə isə amortizasiya norması azaldılmalıdır.

Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər
(mln.manat)*

İLLƏR	MƏBLƏĞ
2000	967,8
2005	5769,9
2006	6234,5
2010	9905,7
2014	17618

**Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015*

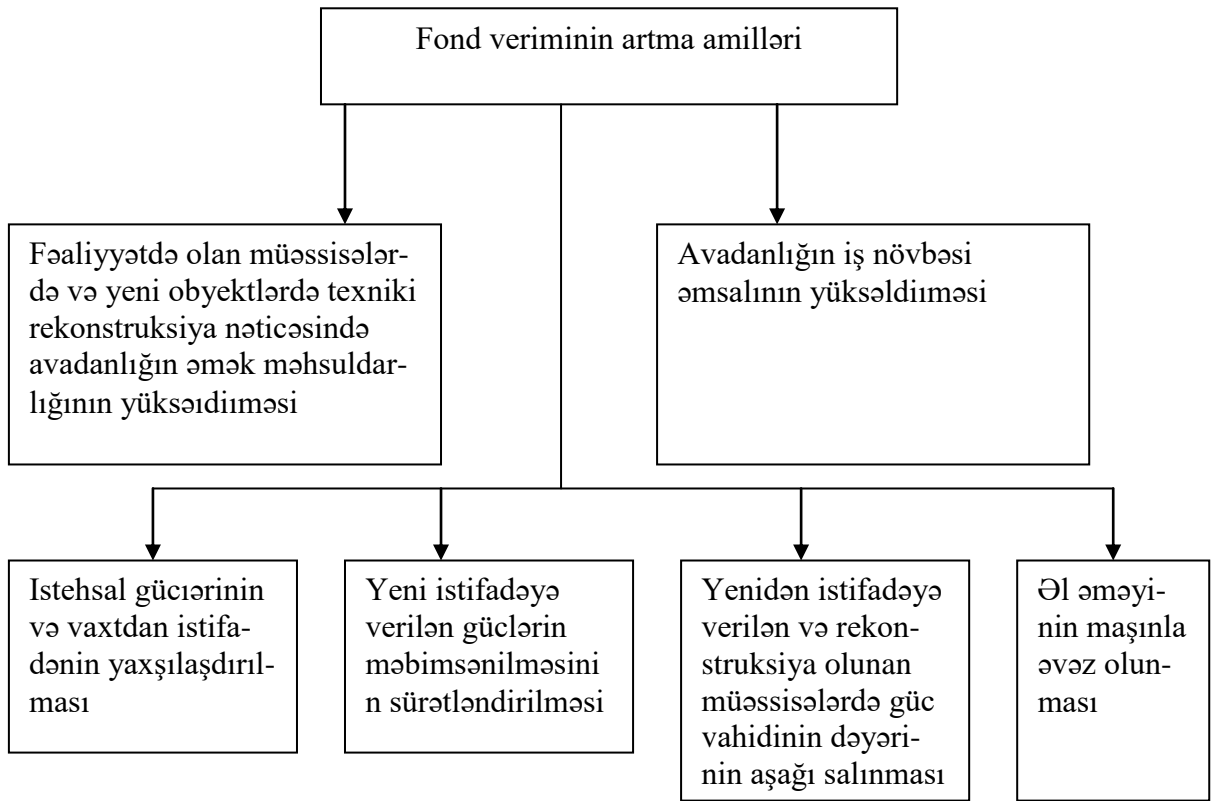
Yuxarıdakı cədvəl məlumatları Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin dinamikasını xarakterizə edir. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2000-ci illə müqayisədə (967,8 milyon manat) 2014-cü ildə əsas vəsaitə yönəldilən vəsaitin həcmi 16650,2 milyon manat artaraq 17618 milyon manata çatmışdır.

Müəssisədə əsas kapitaldan səmərəli istifadə bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur.

1. fondverimi;
2. fondtutumu;
3. fondlara silahlanma.

Mənfəət və rentabellik göstəriciləri də müəssisədə əsas kapitaldan səmərəli istifadəni xarakterizə edir.

Əsas fondlardan səmərəli istifadə amilləri

Müəssisənin maliyyə işində əsas kapitalın idarə olunmasının məzmunu aşağıdakı istiqamətlərdə müəyyən edilir:

- düzgün amortizasiya siyasətinin müəyyən edilməsində;
- əsas vəsaitin tam amortizasiya olunmaması nəticəsində zərərlərə yol verilməməsində;
- təmirin maliyyələşdirilməsində və avadanlığın modernləşdirilməsinin təşkilində;
- avadanlığın alınması ilə onun lizinqinin arasında iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış variantın seçilməsi;
- əsas vəsaitin optimal quruluşunun saxlanılması (likvidlik nöqtəyi nəzərdən);
- artıq və lazım olmayan avadanlıqların vaxtında satılması;
- istifadə olunmayan istehsal və sosial obyektlərin icarəyə verilməsi;
- müəssisənin əsas vəsaitinin istifadəsinin arasıkəsilmədən təhlili və planlaşdırılması.

§2.2. Əsas kapitalla investisiyalar və onların maliyyələşmə mənbələri

Müəssisənin iqtisadi gücünün elementlərinin təkrar istehsalı investisiya fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır. İntestisiya – cəlif və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti növləri və obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir. Məzmununa görə investisiya pul vəsaiti, qiymətli kağızlar, əmlak, əmlak hüququ və s. ibarətdir.

İntestisiyanın növləri: real investisiyalar, maliyyə investisiyaları, portfel investisiyası və s.

Real investisiya – maddi istehsala uzunmüddətli qoyuluşlardır. Maliyyə investisiyası maliyyə alətlərinə qısa və uzun müddətli qoyuluşlardır. Portfel investisiyası uzunmüddətli qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşudur.

Müəssisələrdə investisiyanın tərkibi: *Birbaşa investisiyalar; vençur investisiyaları; portfel investisiyası.*

Birbaşa investisiya – əsas kapitalla qoyulan xərclərdir;

Vençur investisiyası – riskli tədbirlərə qoyulan xərclərdir.

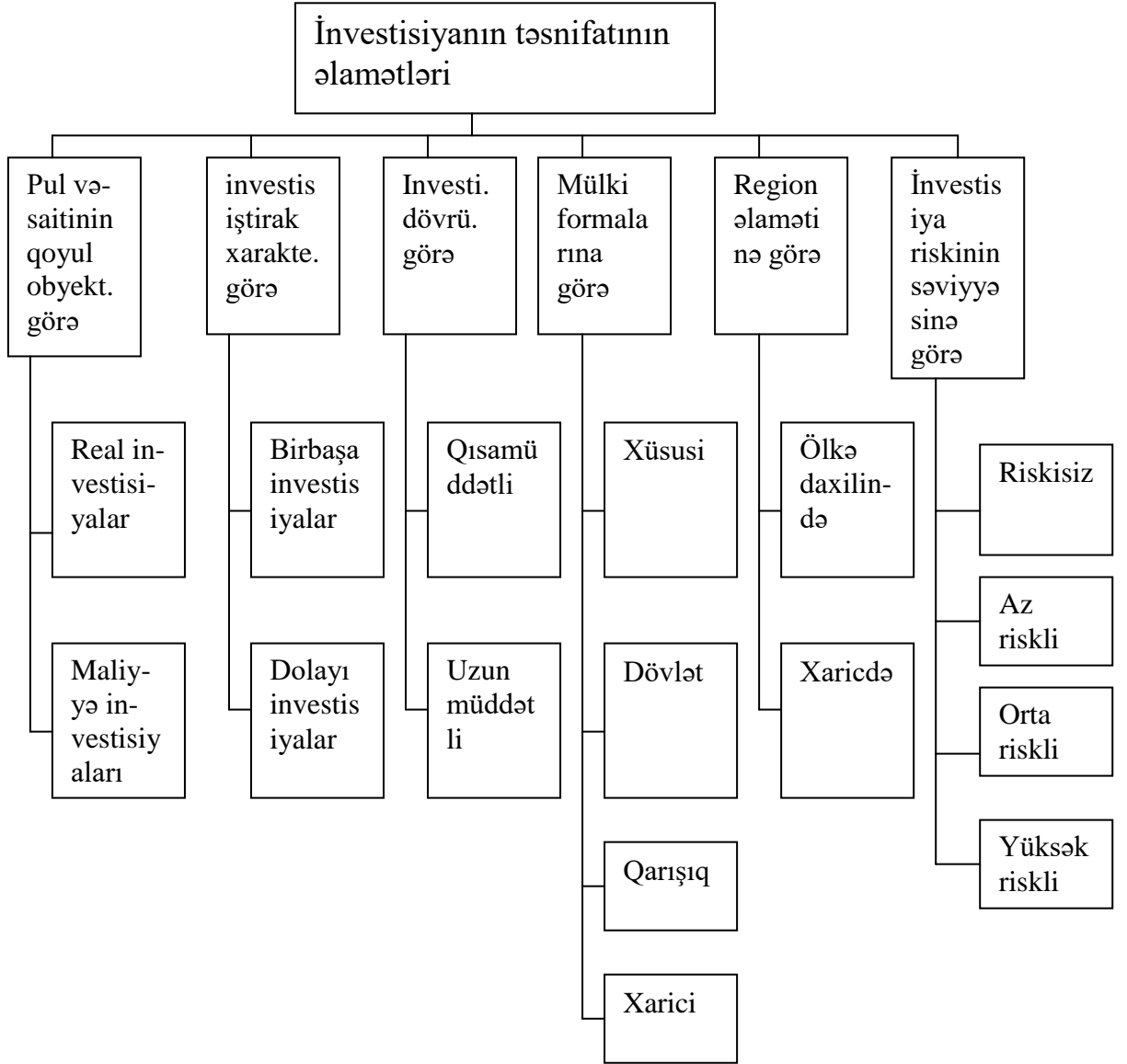
Birbaşa investisiyanın texnoloji quruluşu: tikinti – quraşdırma xərcləri; avadanlıq alınması xərcləri və sair xərclər.

Birbaşa investisiyanın təkrar istehsal quruluşu: yeni obyektlərə xərclər; fəaliyyətdə olan müəssisələrə xərclər.

Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti «İntestisiya fəaliyyəti haqqında» AR Qanunu (1995) ilə tənzimlənilir. Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyətinin ümumi, sosial, iqtisadi və hüquqi şərtlərini müəyyən edir.

«İntestisiya fəaliyyəti haqqında» - Qanunda göstərildiyi kimi, investisiya fəaliyyəti investitorların investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərin məcmusudur.

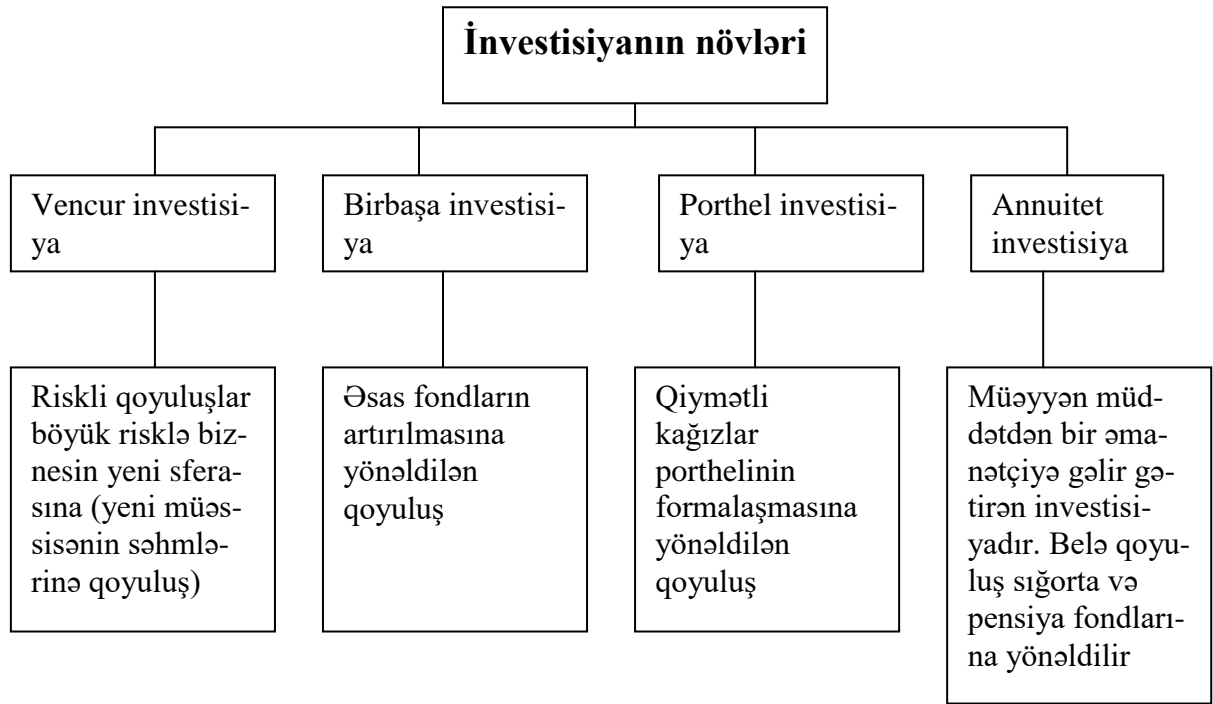
İnvestisiyanın təsnifatı

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bu qanuna əsasən investisiya fəaliyyətinin bir sıra aşağıdakı növlərindən istifadə oluna bilər:

- özəl investisiya fəaliyyəti;
- dövlət investisiya fəaliyyəti;
- xarici investisiya fəaliyyəti;
- birgə investisiya fəaliyyəti.

Qanunda investisiya fəaliyyətinin subyektləri və obyektləri də göstərilir:

MÜƏSSISƏNİN MALIYYƏ INVESTISIYALARININ TƏRKIBI

Qanundan görüldüyü kimi, investisiya fəaliyyətinin subyektləri həm Azərbaycan Respublikasının, həm də xarici ölkələrin vətəndaşları və hüquqi şəxslər ola bilərlər. Bütün subyektlər investisiya fəaliyyətinin keçirilməsində bərabər hüquqlara malikdirlər.

İnvestisiya fəaliyyətinin obyektləri	İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri
Əsas fondlar Dövrüyyə kapitalı Qiymətli kağızlar Məqsədli pul əmanətləri Elmi-texniki məhsullar İntellektual sərvətlər Mülkiyyət obyektləri Əmlak hüquqları	AR vətəndaşları Xarici ölkələrin vətəndaşları Hüquqi şəxslər Vətəndaşlığı olmayan şəxslər Dövlətlər

Qanuna əsasən ölkədə investisiya fəaliyyətinin bir forması olan innovasiya fəaliyyəti də həyata keçirilə bilər. *İnnovasiya fəaliyyətinin istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:*

- uzunmüddətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi;
- iqtisadiyyatın strukturunun təksmilləşdirilməsi məqsədi ilə məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri etmək üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi;
- texniki və texnologiyanın prinsipə yeni qənaətcil növlərinin işlənilməsi, hazırlanması, buraxılması, yayılması və tətbiqi.

Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənir. Dövlət ölkədə investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinin aşağıdakı vasitələrindən istifadə edir:

1. Vergi sistemi;
2. Kredit siyasəti;
3. Amortizasiya siyasəti;
4. Ayrı-ayrı regional və iqtisadiyyatın sahələrinə subvensiya, subsidiya və s.verilməsi;
5. Antiinhisar tədbirlər;
6. Mülkiyyətin özəlləşdirilməsi;
7. Qiymət siyasəti;
8. İnvestisiya layihələrinin ekspertizası;
9. Sair tədbirlər.

Azərbaycan Respublikasında xarici investisiyaların qorunması üçün («Xarici investisiyanın qorunması haqqında») 1994-cü ildə Qanun qəbul edilib. Bu Qanun ölkədə xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya fəaliyyətini xarici hüquqi şəxslər, xarici vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici daimi yaşayış yeri olan AR vətəndaşları, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar həyata keçirə bilərlər.

Xarici investorlar aşağıdakı obyektlərə investisiya qoya bilərlər:

- birgə müəssisələrə (pay iştirakı əsasında);
- müəssisə, bina, qurğu, səhm, istiqraz və s. əmlakın əldə edilməsinə;
- torpaq və əmlak hüquqlarının alınmasına;
- sair obyektlərə.

«İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» AR qanununa əsasən investisiyaların maliyyələşmə mənbələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- I qrup. Xüsusi maliyyə resursları;
- II qrup: İnvestorun borc alınmış maliyyə resursları;
- III qrup: İnvestorun cəlb olunmuş maliyyə resursları;
- IV qrup: Yenidən bölüşdürmə yolu ilə daxil olan vəsaitlər;
- V qrup: Büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitləri;
- VI qrup: Xarici investisiyalar.

Əsas kapitalla birbaşa investisiyaların maliyyələşmə mənbələrində böyük xüsusi çəkini müəssisənin xüsusi maliyyə resursları təşkil edir.

Müəssisənin xüsusi resursları 2 qrupa bölünür:

1. Müəssisə ilk dəfə təşkil olunan zaman təsisçilərin ilk ödənişləri;
2. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən pul vəsaitləri.

Müəssisə ilk dəfə təşkil olunan zaman onun nizamnamə kapitalı təsərrüfatçılığın təşkilati-hüquqi formalarından asılı olaraq aşağıdakı mənbələr hesabına təşkil oluna bilər:

- səhm kapitalı;
- pay haqları;
- büdcə vəsaiti;

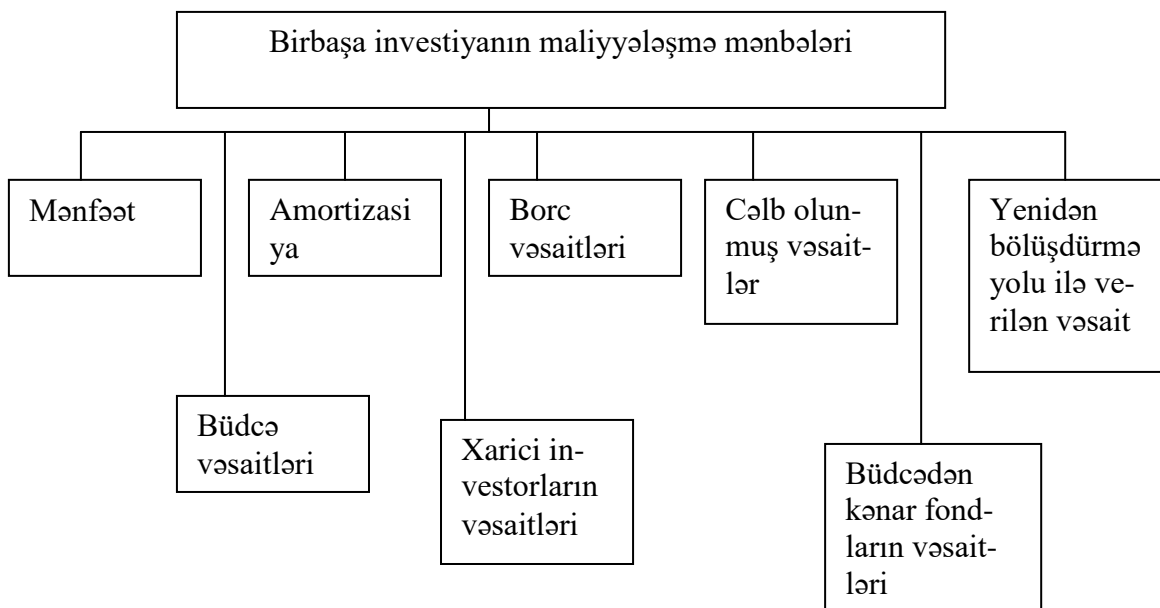
- sair.

Müəssisənin xüsusi vəsaitinin özünü də iki yerə ayırmaq olar:

1. Müəssisənin əsas iş fəaliyyətindən əldə edilən vəsaitlər (mənfəət);
2. Təsərrüfat üsulu ilə aparılan işlərdən əldə edilən gəlirlər.

İnvestorun xüsusi maliyyə resurslarına mənfəət, amortizasiya ayırmaları, fiziki və hüquqi şəxslərin yığımları və s. daxildir. Birbaşa investisiyaların maliyyələşməsinə yönəldilən xüsusi vəsaitlər içərisində amortizasiya ayırmaları böyük xüsusi çəkini təşkil edir. Müəssisənin xüsusi vəsaitlərində mənfəət birbaşa investisiyanın maliyyələşməsinin vacib mənbəyidir. Ancaq mənfəət müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini onun inkişaf imkanları ilə əlaqələndirir.

Müəssisələrdə investisiyanın maliyyələşmə mənbələri

Birbaşa investisiyaya yönəldilən mənfəət hər il müəssisədə biznes-planda nəzərdə tutulur. *Müəssisədə birbaşa investisiyalara təsərrüfat üsulu ilə aparılan işlər nəticəsində əldə edilən aşağıdakı vəsaitlər də daxildir:*

- daxili resursların səfərbərliyə alınması;
- təsərrüfat üsulu ilə aparılan əsaslı tikintidə mənfəət;
- tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinin aşağı salınmasından qənaət;
- avadanlığın qiymətinin aşağı salınmasından qənaət.

Birbaşa investisiyaların maliyyələşməsinə yönəldilən xüsusi vəsaitlər içərisində amortizasiya ayırmaları böyük xüsusi çəkini təşkil edir. Müəssisənin xüsusi vəsaitlərində mənfəət birbaşa investisiyanın maliyyələşməsinin onun inkişaf imkanları ilə əlaqələndirir.

Birbaşa investisiyaya yönəldilən mənfəət hər il müəssisədə biznes-planda nəzərdə tutulur. *Müəssisədə birbaşa investisiyalara təsərrüfat üsulu ilə aparılan işlər nəticəsində əldə edilən aşağıdakı vəsaitlər də daxildir:*

- daxili resursların səfərbərliyə alınması;
- təsərrüfat üsulu ilə aparılan əsaslı tikintidə mənfəət;
- tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinin aşağı salınmasından qənaət;
- avadanlığın qiymətinin aşağı salınmasından qənaət.

Birbaşa investisiyaların maliyyələşməsində cəlb olunmuş vəsaitlər də iştirak edir. Həmin vəsaitlərə maliyyə bazarında səfərbərliyə alınan vəsaitlər daxildir.

Müəssisənin investisiya büdcəsi

№	Göstəricilər	Məbləğ (min manat)
I	Planlaşdırılan kapital qoyuluşu. Cəmi	78048
	O dümlədən kapital xərcləri:	
	a) tikinti-quraşdırma işlərinə	57600
	b) avadanlıq alınması	17280
	v) sair	3168
II	Maliyyələşmə mənbələri	
	1. Xüsusi və s. cəmi	63474
	O cümlədən:	
	a) xalis mənfəət	39456
	b) amortizasiya ayırmaları	22290
	v) sair xüsusi vəsaitlər	1728
	2. Tikintidə pay iştirakından səfərbərliyə alınan vəsaitlər	2880
	3. Büdcə vəsaitləri	-
	4. Cəmi 1-3	66354
	5. Artıq (+, kəsir (-)) (66354-78048)	-11694
	6. Cəlb olunmuş vəsaitlər	10000
	7. Borc alınan vəsait (uzun müddətli kredit və ya korporativ istiqrazların emissiyasından gəlirlər)	1644

Birbaşa investisiyaların maliyyələşməsində cəlb olunmuş vəsaitlər də iştirak edir. Həmin vəsaitlərə maliyyə bazarında səfərbərliyə alınan vəsaitlər daxildir. Maliyyə abazırında qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər birbaşa investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir. Maliyyə bazarı müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin istehsal əhəmiyyətli investisiyalar üçün istifadə etməyə investorlara imkan yaradır.

Qiymətli kağız, onun sahibinə əmlak və ya pulda olan pay hüququnu verir. Qiymətli kağız dividend şəklində sahibinə gəlir gətirir. Qiymətli kağızlara səhmlər, istiqrazlar, sadə və köçürmə vekselləri, depozit sertifikatları və s. daxildir.

Müəssisələrdə kapital qoyuluşu üçün bank krediti aşağıdakı xərclərə verilə bilər:

- yeni tikinti, genişlənmə, rekonstruksiya;
- maşın və avadanlıq alınmasına;
- müştərək müəssisələrin təşkilinə;

Bazar münasibətləri şəraitində investisiyanın yeni metodlarından birini *lizinq təşkil edir*.

Lizinq – sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növüdür. *Lizinq* – investisiyanın maliyyələşmə mənbələrində xüsusi kapitalının payının azalmasına şərait yaradır.

Lizinq – istehsal xarakterli maşın, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, qurğu və s. uzun müddətə icarəyə verilməsini (investisiya forması) ifadə edir.

Kredit və lizinq mexanizminin xüsusiyyətləri

Kredit	Lizinq
Maliyyə vəsaitləri hər hansı bir sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilir	Maliyyə resursları istehsal fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə, əsas etibarilə modernləşdirilməsinə yönəldilir
İstifadə prosesində vəsaitlərdən məqsədli xərclənməsi üzərində nəzarət. Nəzarətin əməl alətlərinin olmaması nəticəsində çətinləşir.	Lizinq konkret avadanlığa verildiyinə görə vəsaitdən səmərəli istifadə üzərində nəzarətə təminat verilir.
Kreditin geri qaytarılmasına və faizin ödənilməsinə 100 faizi təminat olunur	Lizinqə verilən avadanlığın səviyyəsi qədər təminatın həcmi azaldılır və ondan vergi tutulmur

Alınmış avadanlıq müəssisənin balansında göstərilir və ona amortizasiya hesablanır	Avadanlıq balansda daxil edilmir, amortizasiya hesablanılmır və ondan vergi tutulmur.
Kreditə görə haqq müəssisənin öz xüsusi vəsaitindən verilir, ona görə də müəssisə gəlir əldə etməlidir və həmin gəlirə görə vergi hesablanır.	Lizinqə görə ödəmələr maya dəyərində daxil edilmir, bu isə vergi ödənilən bazanın azalmasına səbəb olur və istehsalın inkişafını stimullaşdırır.

Maliyyə bazarında qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər bir başa investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir. Maliyyə bazarı müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin istehsal əhəmiyyətli investisiyalar üçün istifadə etməyə investorlara imkan yaradır.

Müasir dövrdə qiymətli kağızlar iri investisiyaların həyata keçirilməsi üçün vəsaitlərin səfərbərliyə alınmasına şərait yaradır. Müəssisənin investisiya proqramlarının xarici maliyyələşmə metodunu qiymətli kağızların emissiyası təşkil edir.

Qiymətli kağız, qonun sahibinə əmlak və ya pulda olan pay hüququnu verir. Qiymətli kağız dividend şəklində sahibinə gəlir gətirir. Qiymətli kağızlara səhmlər, istiqrazlar, sadə və köçürmə vekselləri, depozit sertifikatları və s. daxildir.

Bazar münasibətləri şəraitində investorum borc alınmış maliyyə resursları da birbaşa investisiyaların maliyyələşməsində iştirak edir. Məsələn, bank və büdcə kreditləri. Hal-hazırda investorlar tez səmərə verən sahibkarlıq fəaliyyəti sferasına kerdit cəlb edirlər.

Müəssisələrdə kapital qoyuluşu üçün *bank krediti* aşağıdakı xərclərə verilə bilər:

- yeni tikinti, genişlənmə, rekonstruksiya;
- maşın və avadanlıq alınmasına;
- müştərək müəssisələrin təşkilinə.

Bazar münasibətləri şəraitində investisiyanın yeni metodlarından birin *lizinq* təşkil edir.

Lizinq – sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növüdür. *Lizinq* – investisiyanın maliyyələşmə mənbələrində xüsusi kapitalının payının azalmasına şərait yaradır.

Lizinq – istehsal xarakterli maşın, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, qurğu və s. uzun müddətə icarəyə verilməsini (investisiya forması) ifadə edir.

Hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatında davamlı artım və yüksəliş meyli özünü aydın göstərməkdədir. Belə ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılması, regionların inkişaf səviyyəsində fərqlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dünya miqyasında imicinin artmasına səbəb olmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatının normal inkişafı investisiyasız mümkün deyil. Belə ki, investisiya geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s. məqsədlər üçün əsasdır. Investisiya iqtisadiyyatın inkişafını təmin edir. İqtisadiyyatın istehsal gücünün yüksəlməsi və istehsala yeni texnologiyaların tətbiqi ancaq investisiya qoyuluşu yolu ilə baş verir. Investisiya, istehsalın genişləndirilməsi, əsas fondların geniş təkrar istehsalı, istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni tikintilər, fəaliyyətdə olan müəssisələrin genişləndirilməsi və s. bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruridir.

İnvestisiyanın həcmi, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi və investisiyanın ümumi həcmində birbaşa (real) investisiyanın həcmi və s. göstəricilər iqtisadiyyatda investisiya fəaliyyətinin vəziyyətini xarakterizə edir.

Cədvəl 2.2.1.

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar (mln.manat)*

	2000	2005	2010	2014
İnvestisiya qoyuluşları bütün mənbələr üzrə	1289,8	6733,4	14118,9	21890,6
O cümlədən				
Xarici investisiyalar	829,5	4628,5	6619,7	9175,6
Daxili investisiyalar	460,3	2104,9	7499,2	12715

* *Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.*

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, iqtisadiyyata yönəldilən investisiya qoyuluşlarının həcmi ildən-ilə artır. Belə ki, 2000-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə investisiyanın həcmi 20600,8 mln.manat artaraq 21890,6 mln.manatı təşkil etmişdir. Cədvəl məlumatları eyni zamanda investisiya qoyuluşlarının bütün maliyyələşmə mənbələrini (daxili və xarici) xarakterizə edir. Belə ki, 2000-ci ildə xarici mənbələrin ümumi məbləğdə xüsusi çəkisi 64,3%, lakin daxili mənbələr isə 35,7 faizi təşkil etdiyi halda, bu rəqəm 2014-cü ildə xarici investisiyalar üzrə 41,9 faiz, daxili investisiyalar üzrə isə 58,1 faizi təşkil etmişdir ki, belə vəziyyəti də qənaətbəxş hesab etmək olar.

Cədvəl 2.2.2.

İnvestisiyanın ÜDM-da payı*

İLLƏR	ÜDM həcmi mln.manat	İnvestisiya	
		Həcmi mln.manat	ÜDM-da payı (faizlə)
2000	4718,1	1289,8	27,3
2005	12522,5	6733,4	53,7
2010	41574	14118,9	33,9
2014	58977,8	21890,6	37,1

* *Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015*

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları Azərbaycan iqtisadiyyatında 2000-ci illə 2014-cü illər arasında ümumi daxili məhsulun və həm də iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmnin artdığını xarakterizə edir. Belə ki, 2000-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə ümumi daxili məhsul 12,5 dəfə, investisiyanın həcmi isə 17 dəfə artmışdır. Buna uyğun olaraq ümumi daxili məhsulun həcmində investisiyanın payı da 2000-ci ildə 27,3%, 2005-ci ildə 53,7 faiz olmuşdur ki, bunu qənaətbəxş hesab etmək olar. Lakin 2005-ci ildən sonrakı illərdə isə ÜDM-da investisiyanın həcmi azalmış, yəni 2010-cu ildə 33,9 faiz olmuş, 2014-cü ildə isə 2010-cu illə müqayisədə az da olsa bu rəqəm artmış, yəni 37,1 faizi təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.2.3

**İqtisadiyyatın fəaliyyət növləri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş daxili vəsaitlər
(qeyri-neft sektoru)**

	2009		2010		2014	
	Milyon manat	Xüsusi çəki %-lə	Milyon manat	Xüsusi çəki %-lə	Milyon manat	Xüsusi çəki %-lə
Cəmi	6079,9	100	7499,1	100	12715	100
O cümlədən						
Kənd təsərrüfatı	256,9	4,2	430,0	5,7	349	2,8
sənaye	1821,5	30	2358,9	31,5	5021,8	39,5
Mədəncixarma	816,8	13,4	1068,9	14,3	1763	13,9
Emal sənayesi	332,8	5,5	509,0	6,8	643	5,1
tikinti	30,4	0,5	52,8	0,7	1922	15,1
Ticarət	234,5	3,9	218,1	2,9	586	4,6
İnformasiya və rabitə	140,5	2,3	211,9	2,8	157,5	1,2
rabitə	129,1	2,1	201,5	2,7	145,7	1,1
nəqliyyat	1499,7	24,7	2054	27,4	2127	16,7

* Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.

Cədvəl məlumatları Azərbaycan iqtisadiyyatının ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində (qeyri-neft sektoruna) əsas kapitala yönəldilmiş daxili vəsaitin həcmi xarakterizə edir. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2009-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə qeyri-neft sektorunun bütün sahələrinə qoyulan daxili vəsaitin həcmi iki dəfə artmış, yəni 2009-cu ildəki 6079,9 milyon manatdan 2014-cü ildə 12715 milyon manata çatmışdır.

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, qeyri-neft sektorunda 2014-cü ildə əsas kapitala yönəldilən vəsaitin böyük hissəsi, 39,5% sənayeyə, 16,7 faizi

nəqliyyata, 15,1 faizi isə tikintiyə yönəldilmişdir. Lakin kənd təsərrüfatına isə 2,8 faiz ayrılmışdır ki, bunu da qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Qoyuluş obyektindən asılı olaraq investisiya kapital yaradan real, maliyyə, portfel investisiyalarına ayrılır.

Real investisiya yeni obyektlərin təşkilinə, müəssisələrin rekonstruksiyası və texniki cəhətdən silahlandırılmasına ayrılan vəsaitdən ibarətdir.

Real investisiyalar maddi istehsal sahələrinə uzunmüddətə qoyulan vəsaitdir. Kapital yaradan investisiya – əsas kapitalla, yəni tikintiyə, maşın və avdanlıq alınmasına və s. yönəldilir.

İnvestisiyanın təsnifləşdirilməsi yolu ilə onun quruluşunu qiymətləndirmək olar.

Hal-hazırda iqtisadiyyatda investisiyanın maliyyələşmə mənbələrinin mövcudluğu investisiya fəaliyyətində əsas məsələlərdən biridir.

İnvestisiya prosesinin maliyyələşməsi investisiya fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələri ilə investisiyalaşmanın metodları vəhdət təşkil edir. İnvestisiyalaşmanın metodlarına büdcə, özünümaliyyələşmə, kreditləşmə və eləcə də kombinəedilmə daxildir.

«İnvestisiya fəaliyyəti» haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (1994-cü il) göstərilir. İnvestisiya fəaliyyəti aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşə bilər:

- investordan özünün maddi və intellektual sərvətləri, maliyyə vəsaiti və təsərrüfat daxili ehtiyatları (mənfəət, amortizasiya ayırmaları, hüquqi və fiziki şəxslərin pul yığımları, əmanətləri, sığorta ödənişləri və s.);

- investordan borc-maliyyə vəsaiti (bank krediti, istiqrazlar və s.);

- investordan cəlb edilmiş maliyyə vəsaiti (əmək kollektivlərinin, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin payları, səhmlərin satışından əldə edilən vəsait);

- büdcə və büdcədən kənar fondların investisiya məqsədli vəsaiti;

- xarici investisiyalar;

- fiziki və hüquqi şəxslərin əvəzsiz və xeyriyyə haqları və s.

Cədvəl 2.2.4

2014-cü ildə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitdən maliyyə mənbələri üzrə istifadə edilməsi

Cəmi	Milyon manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi faizlə
Cəmi	468,9	100
Müəssisə və təşkilatlar	116,2	24,6
Əhalinin vəsaiti	122,8	26,2
Bank kreditləri	73,1	15,4
Büdcə vəsaiti	82,9	17,5
Büdcədən kənar fondlar	71,9	15,1
Sair vəsaitlər	2,0	0,2

Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, kapital qoyuluşunun maliyyələşmə mənbələrində əhalinin vəsaiti 26,2%-i, bank kreditləri 15,4%, büdcə vəsaiti isə 17,5 faizi təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.2.5

İqtisadiyyata uzunmüddətli kredit qoyuluşları (ilin axırına mln.manatla)*

	2000	2005	2010	2014
İqtisadiyyata kredit qoyuluş-ları	466,4	1440,9	9163,4	18542
O cümlədən				
uzunmüddətli	130	527,7	6596,3	14611
Yekuna görə faizlə	28	36,6	72	78,8

** Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.*

Yuxarıdakı cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2000-2005-ci illərdə kapital qoyuluşunun maliyyələşməsinə verilən kreditlərin həcmi iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmində çox da böyük xüsusi çəkiyə malik olmamışdır. Belə ki, bu rəqəmlər 2000-ci ildə 28%, 2005-ci ildə isə 36,6% olmuşdur. Lakin

2005-ci ildən sonra yəni 2014-cü ildə iqtisadiyyata yönəldilən kreditlərin ümumi həcmdə uzunmüddətli kreditlər 78-79 faizə bərabər olmuşdur ki, bunu da ancaq qənaətbəxş hesab etmək olar.

Hal-hazırda ölkədə qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək iqtisadiyyatın infrastrukturunu yaxşılaşdırmaq və işsizliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə yeni iş yerlərini açmaq üçün dövlət bir sıra proqramlar qəbul etmişdir. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası regionların inkişafının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafın Dövlət Proqramı» Dövlətin qəbul etdiyi bu proqram əsas etibarilə ölkədə qeyri-neft sektorunun, yəni, sənayenin, nəqliyyatın, kənd təsərrüfatının, tikintinin, kommunal təsərrüfatının və s. sahələrin inkişafı üçün yeni müəssisələrin (xüsusilə regionlarda) təşkilini nəzərdə tutur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı kapital qoyuluşu nəticəsində mümkündür. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə və ayrı-ayrı regionlara həm daxili, həm də xarici investisiyalar yönəldilir. Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların daxil olması ölkədə münbit investisiya mühiti ilə əlaqədardır Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların həcmi ildən-ilə artır ki, bunu da aşağıdakı cədvəl məlumatları əks etdirir.

Cədvəl 2.2.6

Xarici investisiyalar (mln.ABŞ dolları)

	2000	2005	2010	2014
Cəmi	927	4893,2	8247,8	11697,7
Ondan:				
Maliyyə kreditləri	262,9	698,4	3405,9	1880,6
Neft sənayesinə	546,1	3799,9	2955,3	6730
Neft bonusu	-	1,0	2,0	17
Birgə müəssisələr və xarici firmalar	118	230,5	659,6	1325,3
Digər investisiyalar	-	163,4	225	1906

*Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015.

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların dinamikasını xarakterizə edir. Belə ki, 2000-ci ildə xarici investisiyaların həcmi 927 mln. ABŞ dolları olmuşdursa, bu məbləğ 2014-cü ildə 11697,7 mln.ABŞ dollarını təşkil etmişdir. 2014-cü ildəki xarici investisiyaların 16%-i maliyyə kreditlərinin, 0,1 faizi neft bonusunun, 57,5 faizi neft sənayesinin, 11,3 faizi isə birgə müəssisələrin və xarici firmaların payına düşür.

Cədvəl 2.2.7

Ayrı-ayrı xarici ölkələrdən daxil olan investisiyaların həcmi (mln.ABŞ dolları)

	2000	2005	2010	2014
Cəmi	118	230,5	659,6	1325,3
Türkiyə	31,6	96,2	147,5	481,4
Niderland	-	1,2	163,5	103,8
ABŞ	11,2	24,8	40,0	89,3
İran	2,9	1,2	3,2	40,5
Almaniya	1,7	21,5	17	51
Rusiya	-	5,1	11,7	13,6
Böyük Britaniya	6,8	39,5	144	153,5
BƏƏ	2,8	5,7	30,3	90,2
İsveçrə	-	-	11,7	18,9
İtaliya	-	4,6	-	2,2
Fransa	39,3	2,6	6,2	7,2
Norveç	-	-	3,6	-
Yaponiya	16,4	-	1,4	2,9
Sair ölkələr	5,3	28,1	79,5	24,5

**Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015.*

Azərbaycan Respublikasına ayrı-ayrı xarici ölkələrdən daxil olan investisiyaların həcmnin dinamikası yuxarıdakı cədvəl məlumatları ilə xarakterizə

olunur. Belə ki, xarici investisiyaların həcmi 2000-ci ildəki 118 milyon ABŞ dollarından 2014-cü ildə 1325,3 milyon ABŞ dollarına çatmışdır, yəni 14 il ərzində 11 dəfə artmışdır. 2014-cü ildəki məbləğdə (1325,3 mln ABŞ dolları) böyük payı olan ölkələrə daxildir; Böyük Britaniya – 11,6%; Niderland – 7,8%; Türkiyə – 36,3%; ABŞ – 6,7%; BƏƏ – 6,8% və sair.

Cədvəl 2.2.8

Əsas kapitala yönəldilən xarici investisiyalar*

İLLƏR	Milyon manat	Ümumi vəsaitdə xüsusi çəki, faizlə
2000	507,5	52,4
2005	3665,0	63,5
2010	2406,5	24,3
2014	4903,6	27,8

* *Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015.*

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, əsas kapitala yönəldilən xarici investisiyaların ümumi məbləğdə xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 52,5%, 2005-ci ildə isə 63,5% olmuşdursa, bu vəziyyət 2005-ci ildən sonra dəyişilir, yəni xarici investisiyaların həcmi 2010-cu ildə 24,3 faizi, 2014-cü ildə isə 27,8 faizi təşkil etmişdir ki, bunu da 2000 və 2005-ci illərdəki vəziyyət ilə müqayisədə qənaətbəxş deyil.

Cədvəl 2.2.9

**İqtisadiyyatın fəaliyyət növləri üzrə kapitala
yönəldilən xarici vəsaitlər
(qeyri-neft sektoru)**

SAHƏLƏR	2010		2014	
	Mln.manat	Xüsusi çəki %- lə	Mln.manat	Xüsusi çəki, %- lə
Cəmi	2406,4	100	4903	100
O cümlədən				
Kənd təsərrüfatı	9,8	0,1	14	0,3
Sənaye	1917,2	79,7	4268	87
Tikinti	60,8	2,5	299,4	6,1
Ticarət	169,4	0,7	-	-
Nəqliyyat və ambar təsərrüfatı	395,1	16,4	313,2	6,7
Nəqliyyat	395,1	16,4	393,2	6,4

**Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015.*

İqtisadiyyatın fəaliyyət növləri üzrə əsas kapitala yönəldilən xarici investisiyaların böyük hissəsi 2010-cu və 2014-cü ildə sənayenin payına düşür, yəni bu rəqəm 2010-cu ildə 79,7%-i, 2014-cü ildə isə 87% təşkil etmişdir. Burada problemlə məsələ kənd təsərrüfatıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatına 2010-cu ildə xarici investisiyanın 0,1 faizi (9,8 mln.manat), 2014-cü ildə isə 4 milyon manat, yəni 0,3% ayrılmışdır ki, bunu da qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafında investisiya qoyuluşu həlledici rol oynayır. İntestisiyanın həcmnin artırılması isə ölkədə investisiya mühitinin yaxşı olması ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorlar üçün əlverişli rəqabət şəraiti var. İntestisiya layihələrinin orta və uzunmüddətli dövlət proqramları ilə müəyyən olunmuş sosial-iqtisadi inkişaf

məqsədlərinə uyğunlaşdırılmışdır və investisiyalar birinci növbədə qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilir.

Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin modernləşdirilməsi məqsədi ilə müasir texnoloji avadanlığın ölkəyə gətirilməsi üçün xarici ticarət rejiminin daha da təkmilləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar və eyni zamanda investisiyaların qeyri-neft sektoru üzrə təşviqi genişləndirilməlidir.

Gələcəkdə (2015-2020-ci illərdə) dövlətin sənayenin inkişafı ilə əlaqədar siyasəti sənayenin inkişafını və onun strukturunun təkmilləşdirilməsini, qeyri-neft sektorunun inkişafı nəticəsində onun ixrac potensialının artırılmasını, rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsini yeni istehsal sahələrinin yaradılmasını və s. tədbirləri nəzərdə tutur.

Cədvəl 2.2.10

Qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər*

İLLƏR	Cəmi vəsaiti	O cümlədən qeyri-neft sektoru	
		Min manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəki faizlə
2000	967821,1	465913,2	48,1
2001	1170820,3	484268,9	41,3
2002	2106976,7	658584,3	31,2
2003	3786366,7	1015274,6	26,8
2004	4972755,9	1214617,5	24,4
2005	5769876,3	2013708,7	34,8
2010	9905665,8	6947174,1	70,1
2014	17618600	11659200	66,2

* Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, qeyri-neft sektorunda əsas kapitala ayrılan vəsaitlərin həcmi ildən-ilə artır. Belə ki, bu məbləğ 2000-ci ildə 465913,2 min manat olmuş, 2014-cü ildə isə 11659200 min manatı təşkil etmişdir. Qeyri-

neft sektorunda əsas kapitalla ayrılan vəsait investisiyanın ümumi həcmində 48,1 faizi, 2014-cü ildə isə 66,2 faizi təşkil etmişdir.

Azərbaycanın uzunmüddətli dövrdə dayanaqlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasında iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayacaq.

Qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi məqsədi ilə orta müddətli dövrdə xarici ticarətin daha da liberarallaşdırılması və ölkənin ixrac potensialından yüksək səviyyədə istifadənin təmin edilməsi və qeyri-neft məhsullarının ölkənin ixracının əsas hissəsini təşkil edilməsi zəruridir.

Bütün regionlarda mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun inkişafı, yeni istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması, mövcud müəssisələrdə istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması və s. tədbirlər nəzərdə tutur.

Ölkədə qeyri-neft gəlirlərinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin artırılması bu sahəyə yönəldilən investisiyaların həcmünün artırılmasını zəruri edir.

Cədvəl 2.2.11

Qeyri-neft sektorundan daxil olan gəlirlərin dövlət büdcəsinin gəlirlərində xüsusi çəkisi (faizlə)*

İLLƏR	Büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi (%)
2014 (hesabat)	34,0
2015 (gözlənilən)	34,7
2016 (proqnoz)	46,5

* AR 2016-cı il üçün dövlət büdcəsinin zərfi. I, Bakı 2015.

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları qeyri-neft sektorundan daxil olan gəlirlərin dövlət büdcəsinin gəlirlərində xüsusi çəkisini xarakterizə edir. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, qeyri-neft sektorundan daxil olan gəlirlər büdcə gəlirlərində 2014-cü ildə 34 faizi təşkil etmişdir. Lakin 2016-cı il üçün bu rəqəm 46,5 faiz proqnozlaşdırılmışdır.

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasında ÜDM istehsalı 57,7 milyard manat təşkil edəcəkdir.

2016-cı ildə qeyri-neft sektorunda ÜDM 41,5 mld.manat və ya cari ilə nisbətən 3,4 faiz real artımla proqnozlaşdırılmışdır. Lakin neft sektorunda isə ÜDM istehsalı 16,3 mld.manat proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da 2014-cü ilə nisbətən 10,8 faiz, 2015-ci ilə nisbətən isə 3 faiz çoxdur.

Cədvəl 2.2.12

2016-cı ildə ÜDM iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələri üzrə quruluşu (faizlə)*

SAHƏLƏR	%-lə
Cəmi:	100
sənaye	32
Xidmətlər	39,7
Tikinti	14,1
Kənd təsərrüfatı	6,5
sair	7,7

*2016-cı il üçün AR Dövlət Büdcəsi haqqında Qanun.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2016-cı ildə ÜDM iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə quruluşunda sənayedə 32 faiz, kənd təsərrüfatında 6,5 faiz, tikintidə 14,1 faiz, xidmətlərdə isə 39,7 faiz proqnozlaşdırılmışdır.

Cədvəl 2.2.13

Qeyri-neft sektorunda ÜDM həcmi (milyon manat)*

İLLƏR	ÜDM	Qeyri-neft sektorunda məbləğ
2005	12522,5	6055,1
2006	18746,2	7630
2007	28360,5	10576,1
2008	40137,2	15197,3
2009	38601,5	16726
2010	42465	191179

2011	52082	23196,1
2012	54743,7	26864,4
2013	58182,0	30525,9
2014	58977,8	33038,3

**Azərbaycanın milli hesabları. 2015.*

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları qeyri-neft sektorunda 2005-2014-cü illərdə ÜDM artım dinamikasını xarakterizə edir. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, ÜDM-da qeyri-neft sektorunun payı 2005-ci ildə 48,3 faizi, 2010-cu ildə 45 faizi, 2014-cü ildə isə 56 faizi təşkil etmişdir ki, bu vəziyyəti də qənaətbəxş hesab etmək olar.

Azərbaycan Respublikası 2016-cı il büdcəsində əsas fondlara əsaslı vəsait qoyuluşu 4102,4 mln.manat və ya büdcə xərclərinin 25,2% həcmində proqnozlaşdırılıb.

2016-cı ildə dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin (4826 mln.manat) mühüm tərkib hissəsini dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri təşkil edəcəkdir ki, bu da 3554,8 mln.manat proqnozlaşdırılıb.

2016-cı ilin büdcəsində qeyri-neft sektorunun sahələri üçün 1157,9 mln.manat vəsait nəzərdə tutulub. Bu xərclər dövlət büdcəsi xərclərində 7,1 faizi təşkil edəcəkdir. Bu vəsait iqtisadiyyatın sahələri arasında aşağıdakı kimi bölüşdürülür.*

№	SAHƏLƏR	Məbləğ (mln.manat)
1.	Mənzil və kommunal təsərrüfatı	416,7
2.	Yanacaq və enerji	5,6
3.	Kənd təsərrüfatı	596,6
4.	Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar (investisiya)	3578

**AR 2016-cı il üçün dövlət büdcəsi haqqında Qanun.*

2016-cı ildə əsas kapitala ayrılacaq investisiyaların həcmi 18,8 mld.manat proqnozlaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, 18,8 mld.manatın 57,8 faizini daxili investisiyalar, 42,2 faizini isə xarici investisiyalar təşkil etməlidir.

2016-cı ildə əsas kapitalla yönəldiləcək investisiyanın (18,8 mld.manat) 10,8 mld.manatının qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi proqnozlaşdırılıb.

2016-cı ildə qeyri-neft sektorunun inkişafının daha da stimullaşdırılması və bu istiqamətdə qeyri-neft sektorundan daxilolmaların artırılması vergi və gömrük intizamının gücləndirilməsini tələb edir.

2016-cı ildə qeyri-neft sektorundan daxil olan vergilər büdcə gəlirlərində 46,5 faizi təşkil etməlidir, bu da 2015-ci ildəki gəlirlərdən 11,8 faiz çoxdur.

2016-cı il və ondan sonrakı illərdə dövlətin sənaye siyasətində AR-da sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olan 2015-2020-ci illər üçün qəbul edilən Dövlət Proqramına uyğun olaraq bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Belə tədbirlərə daxildir:

- sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması;
- enerjiden səmərəli istifadə edən, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi;
- elmitutumlu və innovativ istehsalın genişləndirilməsi;
- sair tədbirlər.

Gələcəkdə dövlətin sənaye siyasətinin əsas istiqamətləri sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və potensialının gücləndirilməsi, sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, sənaye zonaları və klasterlərinin qurulması və s. təşkil etməlidir.

2016-cı il üçün proqnozlaşdırılmış vəsaitin 93,6 faizi infrastruktur layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün proqnozlaşdırılmışdır. Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 30,9 faizi (1028,2 mln.manat) nəqliyyata, su ehtiyatları və irriqasiyaya 1,4% (47 mln.manat), enerjetika və sənaye bölməsinə 1399,6 mln.manat, kənd təsərrüfatına 76,3 mln.manat, sosial yönümlü layihələrə isə 145,4 mln.manat vəsaitin yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət İnvestisiya Proqramına əsasən investisiya layihələrinin orta və uzunmüddətli dövlət proqramları ilə müəyyən olunmuş sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə, investisiyanın qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına

fönəldilməsi, ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi, infrastruktura qoyulan investisiyanın üstünlüyünün təmin edilməsi və dövlət investisiyasının elmi tutumlu layihələrə yönəldilməsi müəyyən edilmişdir.

Dövlət investisiya siyasətində müəyyən olunan istiqamətlərə 2016-cı ildə dövlət büdcəsindən əsaslı xərclərə 4826 milyon manat və ya ümumi xərclərin 29,7 faiz həcmində investisiya proqnozlaşdırılmışdır.

Cədvəl 2.2.14

Dövlət büdcəsindən «sənaye tikinti və faydalı qazıntılar» bölməsinə yönəldilən xərclər (mln.manat)

№	Sahələrin adı	2014	2015	2016
		icra	proqnoz	layihə
1	Sənaye	2	2	2
2	tikinti	6259,5	6932,8	3558,1
3	Faydalı qazıntılar	17	16,9	20,8
	CƏMİ	6278,5	6951,6	3578,9

** AR 2016-cı il üçün Dövlət büdcəsi haqqında Qanun.*

Yuxarıdakı cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, «sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar» bölməsi üzrə 2016-cı il üçün nəzərdə tutulmuş 3558,1 mln.manatı «tikinti»yə, 20,8 mln.manatı isə «faydalı qazıntılar» üçün proqnozlaşdırılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan xərclər üçün nəzərdə tutulmuş investisiya, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır, çünki vəsaiti zəruri sahələrə yönəldərək daha səmərəli istifadə olunması dövlət investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

2016-cı ildə ölkədə sənayenin, tikintinin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş vəsait ÜDM-in 6,2%-nə, dövlət büdcəsi xərclərinin isə 22,0%-nə bərabərdir.

Dünyada iqtisadiyyatın qloballaşması prosesində respublikada iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması, yeni texnologiyaların inkişafı və s. tədbirlər gələcəkdə dövlətin sənaye siyasətinin əsas istiqamətlərini təşkil edir.

2016-2020-ci illərdə sənaye sahələrinin, eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün dövlət vəsaitinin istifadəsi nəzərdə tutulur. Belə ki, dövlət vəsaiti sənaye sahələrində müasir tipli sənaye komplekslərinin, sənaye parklarının yaradılmasına, iqtisadi rayonlarda sənaye infrastrukturunun genişləndirilməsinə, sənaye strukturunun yenidənqurulmasına və s. məqsədlərə yönəldiləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişayı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi dövlətin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasəti gələcəkdə biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, dövlət himayəsinin təkmilləşdirilməsinə, iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun səmərəli fəaliyyətin təmin edilməsinə yönəldiləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına, inflyasiyanın birrəqəmli səviyyədə saxlanılmasına, iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının azaldılmasına və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir.

Dövlətin investisiya siyasəti ölkə iqtisadiyyatının potensialını müəyyən etməklə vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində də vacib alətlərdən hesab olunur. Ölkənin uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasında, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin yüksəldilməsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının həcmi və formaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkənin investisiya proqramını daxili maliyyə ehtiyatlarının daha çox cəlb olunması, regionların inkişafına, sosial və infrastruktur obyektlərin tikintisinə və bərpasına üstünlüyün verilməsi, vəsaitdən istifadənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində investisiya xərclərinin srukturunun təkmilləşdirilməsinin davam etdirilməsi qarşıda duran vəzifələrdəndir.

Respublikada qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların səmərəli yerləşdirilməsini, qeyri-neft sənayesinin inkişafını onun məhsullarının ixrac yönümlü olmasını təmin etmək məqsədi ilə aşağıdakı təkliflər məqsədəuyğun hesab edilir:

- respublikanın ayrı-ayrı rayon və şəhərlərində sənaye parklarının (məhlələrinin) təşkilinin genişləndirilməsi;

- qeyri-neft sektorunda elmitutumlu və inovativ təyinatlı tədbirlərə üstünlüklə innovasiyaların yönəldilməsi;

- qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla xarici investisiyaların cəlb edilməsi sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi;

- qeyri-neft sektorunda ixracyönümlü sahələrə xarici investisiyaların həcmının artırılması;

- qeyri-neft sektorunun ən vacib sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatının inkişafına xarici investisiyanın yönəldilməsi;

- qeyri-neft sənayesinin inkişafında ixracyönümlü məhsulların xüsusi çəkisinin artırılması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, onların standart uyğunluğunun təmin edilməsi və s.

- qeyri-neft sektorunun inkişafında müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan tədbirlərin tətbiqinin genişləndirilməsi;

- qeyri-neft sektorunun inkişafında və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində xüsusi rol oynayan kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət təminatının genişləndirilməsi;

- sənayenin inkişaf proqramına əsasən müəssisələrin yeni texniki ilə təmin olunması üçün müasir avadanlıqların ölkəyə gətirilməsi ölkənin xarici ticarətində üstünlüyün təşkil etməsi məqsədəuyğundur ki, ölkənin özəl sektorunda da qeyri-neft sektorunun inkişafına dövlət yardımı artırılsın.

§2.3. Müəssisənin qeyri-material aktivlərinin idarə olunması xüsusiyyətləri

Qeyri-material aktivlər də uçota məruz qalır. Qeyri-material aktivlərə qarşı sonrakı şərtlər mövcuddur. Belə ki, qeyri-material aktivlərin fiziki quruluşu yoxdur. Qeyri-material aktivlər də məhsul istehsalında, işin yerinə yetirilməsində hər hansı bir xidmətin göstərilməsində iştirak edirlər. Qeyri-material aktivlərdən istehsal prosesində uzun müddət istifadə olunur. Belə ki, qeyri-material aktivlərin faydalı istifadə müddəti 12 aydan yuxarıdır.

Müəssisə heç bir zaman qeyri-material aktivlərin sonradan satışını nəzərdə tutmur.

Qeyri-material aktivlər təsərrüfata iqtisadi xeyir gətirir.

Müəssisədə qeyri-material aktivlərin mövcudluğu xüsusi sənədlərlə rəsmiləşdirilir.

Qeyri-material aktivləri müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində uzunmüddəti istifadə edilən və ona gəlir gətirən obyektlərdən ibarətdir. Qeyri-material aktivləri müəssisənin qeyri-material obyektlərə vəsait qoyuluşudur. Qeyri-material aktivlər müəssisənin sənaye obyektlərinin dəyərindən, intellektual mülkiyyət və başqa mülkiyyət hüquqlarından ibarətdir.

Müəssisənin qeyri-material aktivlərinə daxildir: müəlliflik hüquqları; ticarət markaları; sərəvlərdən istifadə hüququ; patentlər; lisenziyalar; müəlliflik hüquqları; ticarət markaları; maşınlar üçün proqram məhsulları; sənaye nümunələri; model; dövlət qeydiyyatı üçün haqlar; firmanın qiyməti; əmtəə və firma nişanları və s.

Qeyri-material aktivlər müəssisənin dövrüdənkənar aktivlərinə (əsas vəsaitlər, bitməmiş kapital qoyuluşu, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları) daxildir.

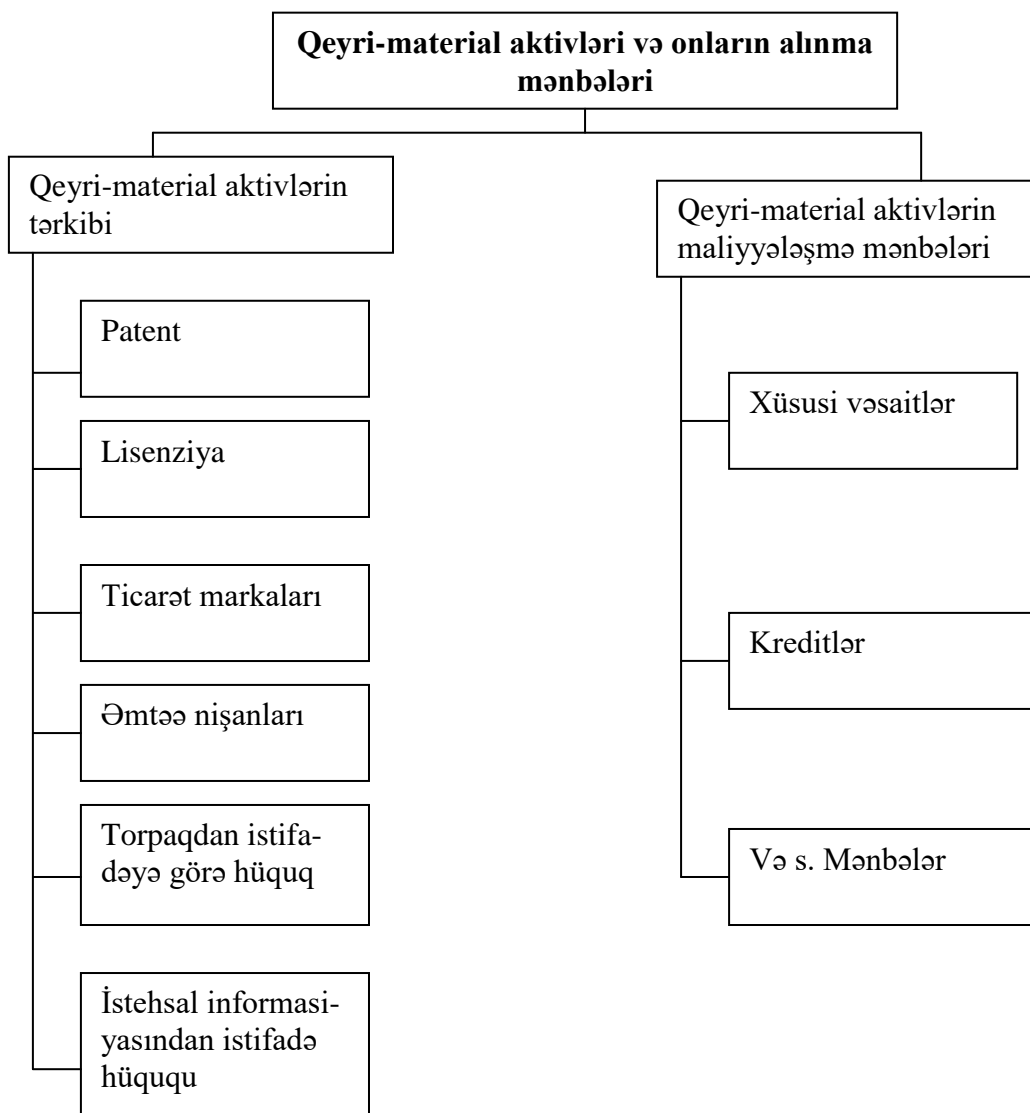
Tətbiqi xarakterinə görə qeyri-material aktivlər əsas fondlara oxşayır. Onlar da əsas fondlar kimi uzunmüddət istifadə olunur, müəssisəyə gəlir gətirir və vaxt keçdikcə öz dəyərini itirirlər.

Əsas fondlardan fərqli olaraq, *qeyri-material aktivlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdirlər:*

- onların material – əşya quruluşunun olmaması;
- dəyərini müəyyən edilməsinin mürəkkəbliyi;
- onlardan istifadə olunan zaman mənfəətin müəyyən edilməsindəki çətinliklər.

Qeyri-material aktivlər faydalı istifadə müddətində müəssisənin aktivlərinin tərkibində olur və qeyri-material aktivlərin dəyərcə qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Müəssisələrdə qeyri-material aktivlərin tərkibi və maliyyələşmə mənbələri

Müəssisələrdə qeyri-material aktivlərin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilmir:

- müəssisənin işçilərinin iş və intellektual keyfiyyətləri;

- işçilərin peşəkarlığı;
- sair keyfiyyətlər.

Müəssisəyə daxil olan qeyri-material aktivlər uçota götürülür. Onların uçota götürülməsi və qeyri-material aktivlərin dəyərcə qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Qeyri-material aktivlərin qiymətləndirilməsi onlar müəssisənin nizamnamə kapitalına daxil edilən zaman iki tərəf arasındakı razılaşmaya əsasən aparılır. Qeyri-material aktivlər dünya və daxili bazar qiymətləri əsasında qiymətləndirilir. Belə ki, qeyri-material aktivlərin qiymətinə onların alış qiyməti və hazır vəziyyətinə gətirilməsi ilə əlaqədar xərclər daxildir. Çox hallarda qeyri-material aktivlərin dəyəri birbaşa üsul ilə müəyyən edilir. Lakin, belə üsul ilə qiymətləndirmə mümkün olmadıqda qeyri-material aktivlərin qiyməti ekspert komissiyasının verdiyi rəy əsasında müəyyənləşdirilir.

Qeyri-material aktivlərin dəyəri məhsulun maya dəyərində köhnəlmənin hesablanması yolu ilə daxil edilir. Köhnəlmə qeyri-material aktivin faydalı istifadə müddəti əsasında müəyyən edilir. Müasir dövrdə müəssisələr sərbəst qaydada qeyri-material aktivlərin zəruri istifadə müddətini və amortizasiya normasını müəyyən edirlər. Amortizasiya normasının hesablanmasında hər hansı bir metodun (xətti, sürətli və s.) tətbiqi özü də müəssisədən asılıdır.

Qeyri-material aktivlərin maliyyələşmə mənbələri kapital qoyuluşunda olduğu kimidir.

Qeyri-material aktivlərin obyektlərinin dəyəri balansda ilk dəfə onların bazar dəyəri ilə əks olunur və yaxud qeyri-material aktivlər müəssisənin balansında onların alınması və istifadə üçün yararlı vəziyyətə gətirilməsi ilə sərf olunan faktiki xərclərin əlavə məbləği kimi əks etdirilir. Belə əlavə xərclərə daxil ola bilər:

- əlavə işçilərin əmək haqqı;
- sosial sığorta və sosial təminatla uyğun ayırmalar;
- material və başqa xərclər.

Təşkilatın özü tərəfindən yaradılan qeyri-material aktivlərin ilk dəyəri aşağıdakı göstəricilər əsasında müəyyən edilir:

1. obyektin təşkili, hazırlanması xərcləri. Məsələn, material resursları, əməyin ödənilməsi, xidmətlərin ödənilməsi və s.
2. patentlərin alınması ilə əlaqədar rüsumlar.

Müəssisələrdə maliyyə meneceri aşağıdakı hallarda qeyri-material aktivləri qiymətləndirə bilər:

- əgər qeyri-material aktivlər nizamnamə kapitalına qoyuluş obyektini çıxış edərsə;
- əgər müəssisənin aktivləri ilə vergiqoymanın minimumlaşdırılması arasında olan nisbət optimallaşdırılırsa;
- müəssisənin bütün aktivlərinin tam uçotunu aparmaq üçün qeyri-material aktivlərin qiymətləndirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi zamanı;
- patent, lisenziya və s. obyektə olan hüquqların alınib-satılması zamanı;
- əmlakın girovu ilə kreditləşdirilməsi zamanı;
- müəssisənin ləğvi zamanı;
- ticarət markasının alqı-satqısı zamanı;
- investisiya layihəsinin dəyərində qeyri-material aktivlərin payını müəyyən edən zaman.

Beləliklə, *qeyri-material aktivlər alınan və istifadə olunan zaman sonrakı xərc növləri nəzərə alınmalıdır:*

1. Əmlak hüquqları alınanda;
2. Qeyri-material obyektlərin istehsalının mənimsənilməsində;
3. İstehsalda bu obyektlərin təcrübədə istifadə olunması üçün qeyri-material aktivlərin hazır vəziyyətə gətirilməsi;
4. Aktivlərin istifadəsi üçün risklərin sığortalanması.

Qeyri-material aktivlərin istifadəsindən gəlirlərin mənbələri kimi aşağıdakılar ola bilər:

- firmanın bütün məhsullarının və ayrı-əmətlərin satış həcmünün artırılması;
- məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına qiymətlərin artırılması;
- məhsulun maya dəyərinin qənaəti hesabına;
- qeyri-material aktivlərin satışından gəlir.

Qeyri-material aktivlərin dəyəri amortizasiya hesabına silinir. Bu zaman amortizasiya ayırmalarının hesablanması üsulu əsas fondlarda olduğu kimidir. Lakin amortizasiya məqsədi üçün xətti və azalan qalıq (qeyri-xətti üsul) və s. metodlardan istifadə olunur.

Hər hansı bir üsul qeyri-material aktivin faydalı istifadənin bütün müddətində tətbiq edilir. Belə ki, xətti üsulda illik amortizasiya məbləği sonrakı kimi hesablanır; qeyri-material aktivin hesabat ilinin əvvəlinə ilk dəyəri və amortizasiya norması əsasında hesablanır.

III FƏSİL

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN CARİ AKTİVLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI

§3.1. Dövriyyə kapitalının mahiyyəti və müəssisənin ona olan plan tələbatının həcmnin müəyyən edilməsi

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisənin aktivləri material və qeyri-material aktivlərə ayrılır.

Material aktivlərinə dövriyyə və əsas kapital daxildir. Çünki, onlar material-əşya formasına malikdirlər.

Material aktivlərinə daxil olan dövriyyə vəsaiti (dövriyyə aktivini) bir istehsal prosesində iştirak edir və tezliklə öz əşya formasını itirir və pul formasına çevrilir.

Müəssisədə təmir (xalis) dövriyyə kapitalı da mövcuddur. Təmiz aktivlər cari aktivlər ilə cari öhdəliklər arasındakı fərqdən ibarətdir.

Dövriyyə vəsaiti özünün bir dövriyyəsinə pul, istehsal və əmtəə formasını alır. Ona görə də onlar bölünürlər:

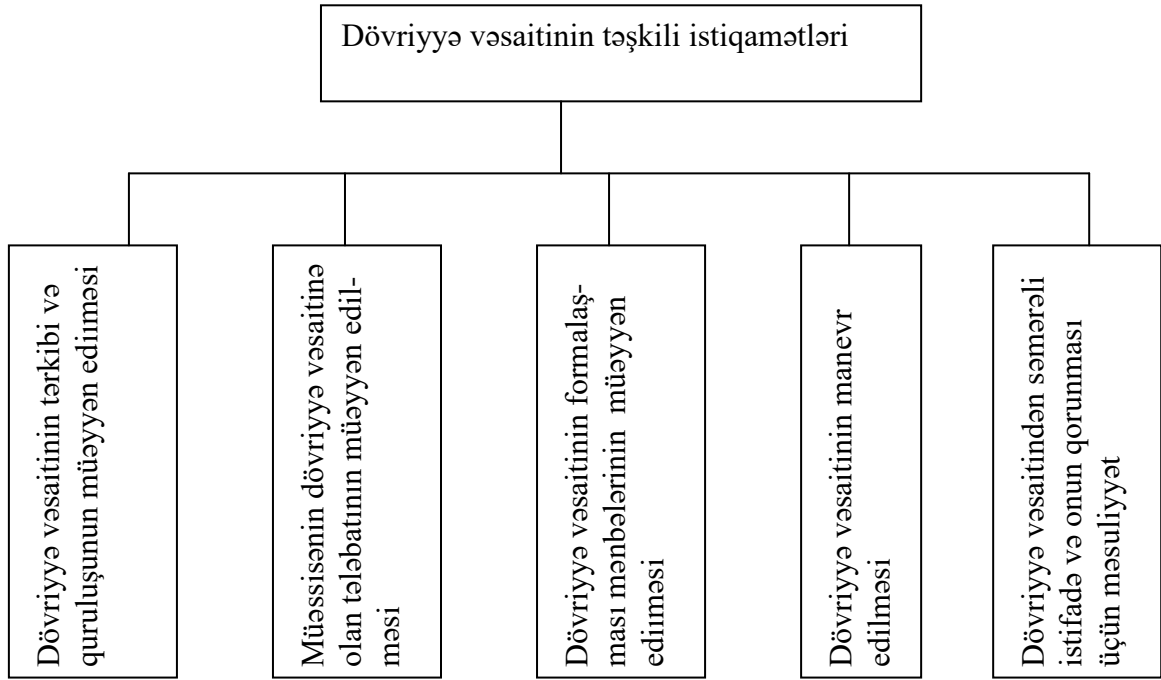
- istehsal ehtiyatları;
- hazır məhsul;
- pul vəsaiti və debitor borcları.

Dövriyyə vəsaiti müəssisədə istehsal və satış proseslərində iştirak edir. Dövriyyə vəsaitinə əmtəə-mal qiymətləri, debitor borcları, hesablaşmalarda olan vəsaitlər, pul vəsaiti və s. daxildir.

Dövriyyə vəsaiti istehsal dövriyyə fondları ilə tədavül dövriyyə fondlarına avans edilmiş pul vəsaitinin məcmusundan ibarətdir.

İstehsal dövriyyə fondları ancaq bir istehsal tsiklində iştirak edir, istehsal prosesində istehlak etdikcə dəyərini itirir, dəyərini bütünlükdə hazır məhsula keçirir və özlərinin ilkin formasını dəyişir, yəni natural formadan dəyər formasına keçirirlər. Bütün bu proseslər bir istehsal tsiklində baş verir.

Müəssisədə dövriyyə vəsaitinin təşkili

Dövriyyə vəsaitinə daxil olan bütün elementlərin məcmusu, onun tərkibini təşkil edir. Dövriyyə vəsaitinin quruluşu isə dövriyyə vəsaitinin ümumi məbləğində ayrı-ayrı elementlərin xüsusi çəkisini göstərir.

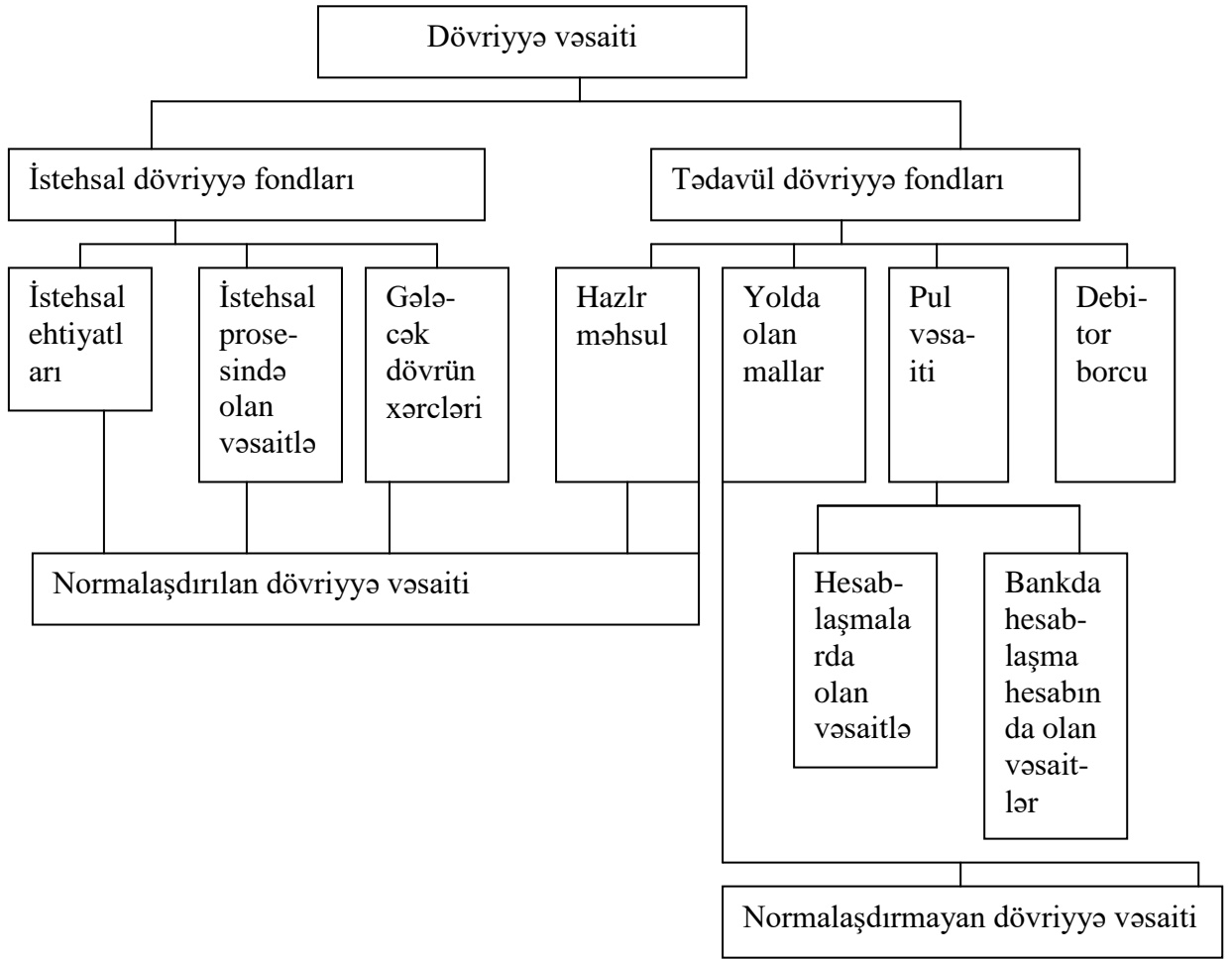
Dövriyyə vəsaitini bir sıra amillərə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- təkrar istehsal prosesindəki yeri və roluna görə dövriyyə fondları;
- planlaşmasına görə dövriyyə vəsaiti;
- təşkili mənbələrinə görə dövriyyə vəsaiti.

Təkrar istehsaldakı yeri və roluna görə dövriyyə fondları istehsal və tədavül sferalarındakı dövriyyə fondlarına ayrılırlar. İstehsal sferasındakı dövriyyə fondları istehsal dövriyyə fondları, tədavül sferasındakı dövriyyə fondları isə tədavül adlanır.

Planlaşma metodlarına görə dövriyyə vəsaiti normalaşan və normalaşmayan vəsaitlərə ayrılır.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin tərkibi

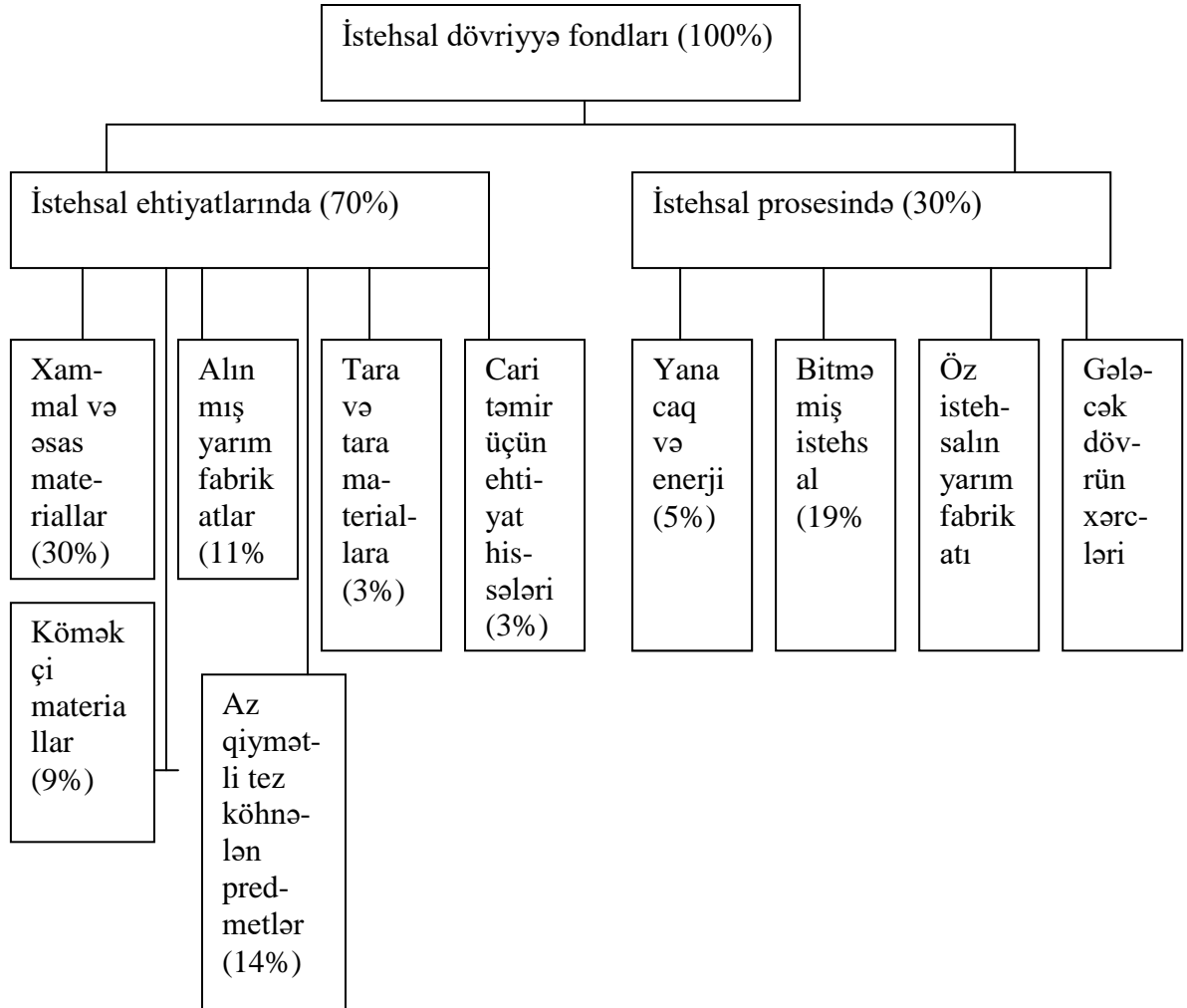

Normalaşan dövriyyə vəsaiti üzrə ehtiyatların plan norması və normativi müəyyən edilir. Normalaşan dövriyyə vəsaitinə daxildir; istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri və hazır məhsula qoyulan vəsaitlər. Lakin *normalaşmayan dövriyyə vəsaiti* üzrə normativ müəyyən edilmir və onların həcmi operativ qaydada nizamlanır. Belə vəsaitlərə daxildir; bankda hesablaşma hesabında və kassada olan pul vəsaitləri; yola salınmış mallar (alıcılar tərəfindən ödənilməyən); debitor borcları və s.

Təşkili mənbələrinə görə dövriyyə vəsaiti xüsusi və ona bərabər tutulan və borc alınmış vəsaitlərə ayrılır.

Xüsusi dövriyyə vəsaiti minimum tələbat həcmində müəyyən edilir, yəni həmin vəsaitlər müəssisədə istehsal və satış proseslərinin arası kəsilmədən aparılması üçün zəruridir.

İstehsal dövriyyə fondlarının quruluşu

Müəssisənin dövriyyəsində xüsusi vəsaitlə yanaşı, cəlb olunmuş və borc alınmış vəsait də olur. Borc alınmış vəsait müəssisənin dövriyyəsində qısa müddətli kreditdən, cəlb olunmuş vəsait isə kreditor borcundan ibarətdir.

Müasir dövrdə müəssisələrdə ən mühüm məsələ dövriyyə vəsaitinin qorunmasını təmin etməkdir.

Bunu müəyyən etmək üçün aşağıdakıları bilmək lazımdır:

1. Plan ilinin əvvəlinə xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcud həcmi;

2. İlin əvvəlinə xüsusi dövriyyə vəsaitinin normativini;

Bu zaman xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmamazlığı və ya artıqlığı müəyyən edilir.

Müəssisənin normal istehsal fəaliyyəti üçün dövriyyə kapitalına olan tələbatın düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dövriyyə kapitalının təsnifatı

Dövriyyə kapitalının təsnifatı									
Qruplaşmanın əlamətləri	Dövriyyə vəsaiti								
Funksional təyinatı	İstehsal dövriyyə fondları (istehsal sferası)				Tədavül fondları (tədavül sferası)				
İstehsal və tədavüldə rolu	Ehtiyatlarda olan vəsaitlər		İstehsalda olan vəsaitlər		Hazır məhsul		Pul vəsaiti	Debitor borcu	
İriləşdirilmiş elementlər	Əmək predmetləri	Əmək vəsaitləri	Bitməmiş məhsul	Gələcək dövrlərin xərcləri	Anbarda hazır məhsul	Yola salınan mallar	Pul vəsaiti	Debitor borcu	
Planlaşma səviyyəsi	normalaşdırılan				normalaşdırılmayan				

Müəssisədə zəruri həcmdə dövriyyə vəsaitinə plan tələbat normalaşma yolu ilə müəyyən edilir.

Hər il təsərrüfatda maliyyə planı tərtib edilən zaman xüsusi dövriyyə vəsaitinə olan tələbat da (normativ) hesablanır. Lakin normativ daimi olmur. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin normativi istehsalın həcmindən, təchizatın şərtlərindən, istehsal prosesinin uzunluğundan, istehsalın xarakter və mürəkkəbliyindən, işin mövsümlüyündən, hesablaşma qaydasından, kassa-hesablaşma xidmətinin təşkilindən, müəssisənin maliyyə imkanlarından və s. asılıdır.

Dövriyyə kapitalının normativi pul ifadəsi ilə müəyyən edilir. Normativ istehsal xərcləri smetası əsasında hesablanılır. İstehsal xərcləri smetasında məhsul buraxılışı üçün lazım olan xammal, material, yanacaq və s. ilə əlaqədar xərclər göstərilir.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın həcmi normalaşma prosesində, yəni dövriyyə vəsaitinin normativi hesablanan zaman müəyyən edilir.

Normativ müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan minimum zəruri tələbatını təmin etməlidir. Çünki bu tələbat müəssisənin normal istehsal-maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Hal-hazırda müəssisələr dövriyyə vəsaitinə olan optimal səviyyədə tələbatın müəyyən edilməsində maraqlıdırlar. Bu tələbat maksimum kommersiya səmərəliliyini təmin edir.

Müəssisədə normativi hesablaşmaq üçün əvvəlcə norma hesablanılır ki, bu göstərici də nisbi göstəricidir və norma gün ilə hesablanılır.

Normativ – pul vəsaitinin minimum zəruri həcmi ifadə edir.

Normativ hesablanılır:

- xammal və əsas materiallar üzrə;
- köməkçi materiallar üzrə;
- yanacaq, enerji üzrə;
- bitməmiş istehsal üzrə;
- hazır məhsul üzrə.

Xammal və material üzrə normativ materialların bir günlük xərci və ehtiyat norması (gün) əsasında hesablanılır.

Xammal və materialların ehtiyat normasına daxildir:

1. Nəqliyyat ehtiyat (materialların yolda olma vaxtı);
2. Materialların boşaldılması, qəbulu və anbara yığılması üçün vaxt (hazırlıq üçün vaxt);
3. Texnoloji ehtiyat;
4. Cari ambar ehtiyatı;
5. Sığorta ehtiyatı (50%).

Nəqliyyat ehtiyatına aiddir:

- malların yolda alma vaxtı;
- ödəmə sənədlərinə tələb olunan vaxt;
- sənədlərin aksepti üçün vaxt;
- sənədlərin satıcının və alıcının bankında olma vaxtı.

Müəssisədə istehsal xərcləri smetasının forması

Nö	Xərc maddələri	Məbləğ (manat)
1	Xammal və əsas materiallar	360 000
2	Köməkçi materiallar	45 000
3	Yanacaq	90 000
4	Enerji	33 000
5	Əsas və əlavə əmək haqqı	1 45 000
6	Sosial sığorta ayırmalar	11 000
7	Amortizasiya	10 000
8	Sair pul xərcləri	62 000
9	İstehsal xərclərinin cəmi	756 000
10	Bitməmiş istehsalın artımı	9 000
11	Əmtəəli məşsulun istehsal maya dəyəri	747 000

Dövriyyə kapitalının normativi xüsusi və ümumi normativlərə ayrılır. Xüsusi normativ dövriyyə vəsaitinin ayrı-ayrı elementləri üzrə hesablanılır. Dövriyyə vəsaitinin ayrı-ayrı elementləri üzrə xüsusi normativlərin məbləğlərinin cəmi ümumi normativi verir. Ümumi normativ müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan ümumi tələbatının həcmi müəyyən edir.

Dövriyyə kapitalının normalaşdırılması bir neçə mərhələni əhatə edir. Normalaşmanın Ən vacib mərhələsi ehtiyat normasının gün hesabı ilə hesablanması təşkil edir.

Müəssisədə istehsal prosesi qeyri-mövsümü xarakter daşıyarsa, normativi IV rübün istehsal xərcləri smetasına, istehsal mövsümü xarakter daşıyarsa xərclərin həcmi az olan rübün istehsal xərcləri smetasına əsasən hesablanılır.

Norma – əmtəə – mal qiymətlilərinin ehtiyatının həcmi deməkdir. Norma müəssisənin normal işini təmin etməlidir.

Norma – nisbi səviyyəni göstərir, yəni gün və ya faizlə (müəyyən bazaya görə) müəyyən edilir. Norma material resurslarının ehtiyatının müddətinin uzunluğunu müəyyən edir.

Norma istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, gələcək dövrün xərcləri və hazır məhsul üzrə hesablanılır.

Müəssisədə gün hesabı ilə ehtiyat norması və bir günlük xərc (əmtəə-mal qiymətlilərinin hər hansı bir növü üzrə) əsasında dövriyyə vəsaitinin normativi (məbləği) müəyyən edilir.

İstehsal ehtiyatlarının normalaşdırılması:

İstehsal ehtiyatlarının ayrı-ayrı növləri üzrə əvvəlcə gün hesabı ilə norma və sonra isə normativ (pul ifadəsi ilə) hesablanılır.

Xammal və materiallar üzrə normativin hesablanması formulası aşağıdakı kimidir:

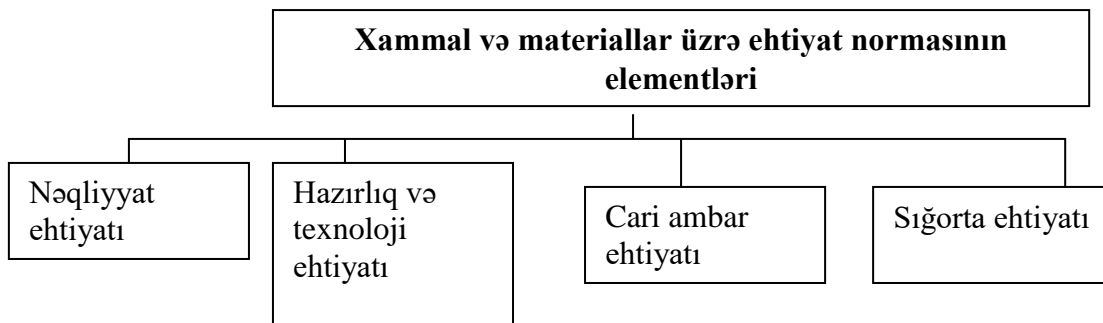
$$H = X * E$$

X – xammal və material bir günlük xərci;

E – ehtiyat norması (gün hesabı ilə).

Xammal və materialların bir günlük xərci rüblük xərc məbləğini rübdəki günlərin sayına bölməklə hesablanılır.

Xammal və materiallar üzrə ehtiyat normasına aşağıdakılar daxildir:

Nəqliyyat ehtiyatının təşkili malların hərəkət vaxtı ilə sənədlərin hərəkət vaxtının bir-birinə uyğun olmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, sənədlərin hərəkət

vaxtı malların yolda olma vaxtından azdır. Fərq hissə nəqliyyat ehtiyatının həcmi (gün hesabı ilə) təşkil edir.

Məsələn, yola salınmış mallar üçün hesab sənədi ayın 5-də ödənilmişdir, lakin mallar ayın 10-da müəssisəyə çatmışdır. Burada nəqliyyat ehtiyatı (10-5) 5 gündür. Əgər müəsisə bir neçə satıcıdan mal alırsa, o zaman orta günlük səviyyə həcmində nəqliyyat ehtiyatı günlərinin sayı müəyyən ediləcəkdir.

Əgər müəssisədə xammal və materialın daxil olma vaxtı ilə sənədlərin ödənilmə vaxtı uyğun gələrsə, o zaman nəqliyyat ehtiyatı təşkil edilmir.

Malların qəbulu, boşaldılması, sortlaşdırılması və emalı üçün ehtiyat günlərinin sayı hər bir əməliyyatın xronometrac yolu ilə müəyyən edilir.

Əgər müəssisədə bütün bu əməliyyatlar mexanikləşdirilərsə, o zaman hazırlıq ehtiyatı təşkil edilmir. Tutaq ki, materialların boşaldılması üçün 0,5 gün və emalı üçün isə 0,5 gün tələb olunur. Demək, müəssisədə hazırlıq ehtiyatı bir gün olacaq. Texnoloji ehtiyat hazırlıq əməliyyatları üçün tələb olunan vaxtdan ibarətdir. Bəzi materialların məsələn, meşə materiallarının qurudulması və s. tələb olunur. Belə əməliyyatlar materiallar istehsala daxil olana qədər aparılmalıdır. Texnoloji ehtiyat hər bir müəssisənin konkret iş şəraitindən asılıdır.

Cari anbar ehtiyatı materialların müəssisəyə daxil olma vaxtından asılıdır. Əgər materiallar müəssisəyə tez-tez daxil olarsa, o zaman cari anbar ehtiyatının həcmi də azalacaqdır və əksinə. Cari anbar ehtiyatının həcmi materialların daxil olma intervalının 50%-i həcmində müəyyən edilir. Məsələn, materiallar müəssisəyə ayda bir dəfə daxil olur. Burada interval 30 gündür, deməli, cari anbar ehtiyatı 15 günə bərabər olacaqdır. Əgər eyni bir material müxtəlif satıcılar tərəfindən daxil olarsa, o zaman orta interval müəyyən edilir:

Satıcılar	Malın həcmi min mann.	İnterval (gün hesabı)
1.	200	20
2.	300	22
3.	400	15
Cəmi	900	

Orta interval 18,4 günə bərabərdir.

$$\frac{(200*20) + (300*22) + (400*15)}{200 + 300 + 400} \frac{57000}{19000} = 18,4 \text{ gün}$$

Göstərilən misalda cari anbar ehtiyatı 9,2 gün olacaqdır.

Cari anbar ehtiyatı materialların daxil olma intervalında müəssisədə istehsal prosesinin arası kəsilmədən davam etməsinə şərait yaradır.

Ehtiyat normasının sonuncu elementini sığorta ehtiyatı təşkil edir. Sığorta ehtiyatı müəssisədə təchizatda hər hansı bir qeyri-normal hallara qarşı nəzərdə tutulur. Məsələn, nəqliyyat təşkilatının pis iş vəziyyəti, mal göndərilməsi üzrə müqavilə şərtlərinin pozulması və s.

Sığorta ehtiyatı cari anbar ehtiyatının 50%-i həcmində təşkil olunur. Bizim misalda sığorta ehtiyatı 4,6 günə bərabər olacaqdır.

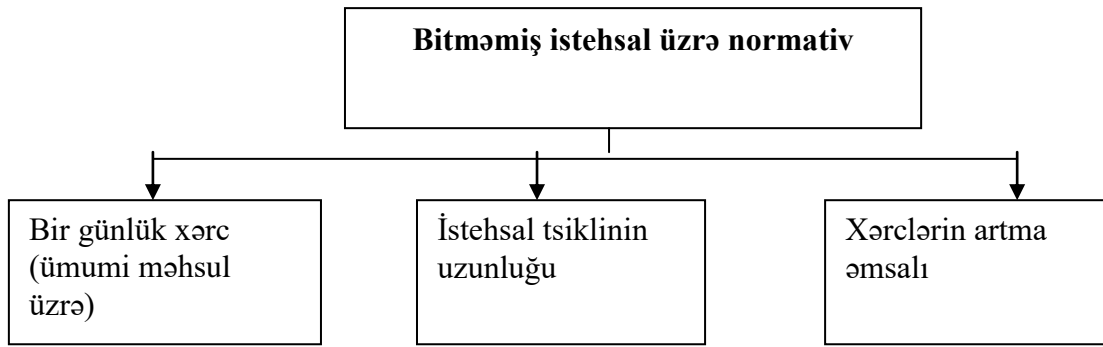
Beləliklə, xammal və materiallar üzrə norma aşağıdakı kimi müəyyən edilir:
«A» materialı üzrə:

	«A» materialı
Nəqliyyat ehtiyatı	3
Texnoloji ehtiyat	1
Cari anbar ehtiyatı	15
Sığorta ehtiyatı	7,5
Cəmi	26,5 gün

Əgər müəssisədə «A» materialının bir günlük xərci 4000 min manat olarsa, o zaman material üzrə normativ 106000 min manat (4000*26,5) təşkil edəcəkdir.

Müəssisədə istehsal ehtiyatlarının başqa növləri üzrə də normativ hesablanılır. Məsələn, yanacaq, tara, ehtiyat hissələri (onlar köməkçi materiallar qurupuna daxildir) və s. Lakin bir növ vəsaitlər üzrə normativin hesablanmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Bitməmiş istehsal üzrə ehtiyatın təşkili üçün müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı istehsalın ahəngdarlığının təmin edilməsi və istehsal prosesinin bütün mərhələlərində ehtiyatları yaratmaqdan ibarətdir.

Bir günlük xərc IV rübdə ümumi məhsul buraxılışı xərclərini rübdəki günlərin (90) sayına bölməklə hesablanır.

İstehsal tsiklinin uzunluğuna (gün hesabı ilə) aşağıdakılar daxildir:

- texnoloji ehtiyat;
- bitməmiş istehsalda nəqliyyat ehtiyatı (detalların iş yerlərində olması);
- dövriyyə ehtiyatı (məmulatın ayrı-ayrı istehsal əməliyyatlarında olması);
- sığorta ehtiyatı.

Xərclərin artma əmsalı bitməmiş istehsalın maya dəyərinin istehsala sərf ediləcək plan xərclərinin ümumi məbləğinə olan nisbəti kimi hesablanır.

Hazır məhsul, istehsal sferasından tədavül sferasına daxil olan mallar deməkdir. Hazır məhsul alıcıya yola salınana qədər müəssisənin anbarında yerləşir. Anbarda olan hazır məhsul minimum (normativ) həcmində olmalıdır.

Hazır məhsul üzrə dövriyyə vəsaitinin norması aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- sifariş üzrə uyğun çeşidin seçilməsi və qablaşdırılması üçün vaxt;
- malların partiyalarla yola salınması və vaqonlara yüklənməsi üçün vaxt;
- nəqliyyat vasitəsinin tez-tez verilməsi və tranzit normanın həcmi;
- hesab-ödəmə tələbnaməsinin yazılması və banka verilməsi üçün vaxt.

Ayrı-ayrı əməliyyatlar üçün vaxt (gün hesabı ilə)					
	Partiyanın yığılması	Seçilmə, sortlaşma	Qablaşdırma	Nəqliyyata yığılma	Cəmi
A	3,5	1	0,5	1	6
B	1,5	2,0	1,0	0,5	5

Hazır məhsul üzrə norma anbarda olan və alıcılara yola salınan mallar (sənədləri rəsmiləşmədə olan) üçün ayrı müəyyən edilir. Yola salınmış mallar üçün norma hesablaşma formasına və yükün nəqliyyatın hansı növü ilə (dəmiryolu, su yolu, avtomobil nəqliyyatı) yolu salınmış mallar üçün normaya hesab sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi və banka verilməsi üçün tələb olunan vaxt daxildir.

Bitməmiş istehsal xərcləri 2 yerə ayrılır:

1. Birdəfəlik xərclər;
2. Artan xərclər.

Birdəfəlik xərclərə daxildir: xammal, material və alınmış yarımfabrikatlar.

Qalan xərclər isə artan xərclər adlanır. Bura daxildir: amortizasiya, əmək haqqı, enerji xərci və s.

Xərclərin artma əmsalı bitməmiş istehsalın orta dəyərinə və hazır məhsulun tam maya dəyərinə əsasən hesablanılır.

Bitməmiş istehsal üzrə dövriyyə vəsaitinin normasına (ehtiyat norması) = istehsal tskilinin uzunluğu, xərclərin artma əmsalı daxildir.

İstehsal tskilinin uzunluğu 3 gündür. Bitməmiş istehsal xərclərini hesablamaq:

- 1) Xərclərin artma əmsalı – 0,69.

$$\frac{A + B/2}{A - B} = \frac{600 + 500}{1600} = 0,69$$

- 2) istehsal maya dəyəri – 1600 man.

- 3) Bir günlük xərc $1600:90 + 16,6$ man.

$$N = \frac{1600 \cdot 3 \cdot 0,69}{90} = 3680 \text{ man}$$

Birinci gün $\frac{600}{1600} = \frac{600}{1600}$

İkinci gün $\frac{600 + 500}{1600} = \frac{1100}{1600}$

Üçüncü gün $\frac{600 + 500 + 500}{1600} = \frac{1600}{1600} = 1$

Xərclərin artma əmsalı sıfır ilə bir arasında olmalıdır.

Beləliklə, $N_{Bi} = 16,6 \times 3 \times 0,69 = 3680$ man.

Bitməmiş istehsal üzrə normativ müəssisənin ritmik işini təmin etməlidir ki, ambara hazır məhsul ritmik daxil olsun.

Müəssisədə istehsal tskilinin uzunluğuna (ehtiyat norması) daxildir:

- texnoloji ehtiyat (məlumatın işlənməsi);\
- nəqliyyat ehtiyatı (məmulatın bir iş yerindən başqasına verilmək üçün vaxt);
- dövriyyə ehtiyatı (məlumatın ayrı-ayrı əməliyyatlarda işlənməsi üçün vaxt).

Hazır məhsul – dövriyyə vəsaitinin istehsal sferasından tədavül sferasına daxil olmasını göstərir.

Tədavül sferasında ancaq hazır məhsul normalaşdırılır.

Hazar məhsul üzrə dövriyyə vəsaitinin norması iki hissədən ibarətdir:

1. Anbarda olan hazır məhsuldan;
2. Yola salınmış mallardan.

Hazır məhsulun ambarda olan hissəsi üçün norma aşağıdakılardan ibarətdir:

- malların qablaşdırılması və komplekləşdirilməsi üçün vaxt;
- malların yola salınana qədər saxlanılma vaxtı;
- malların yola salınma stansiyasına çatdırılması və yüklənməsi üçün vaxt.

Yola salınan, lakin sənədləri hələ banka verilməyən mallar üçün norma aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- yola salınacaq mallar üçün hesab sənədlərini hazırlamaq və banka vermək (2 və ya 3 iş günü) üçün vaxt;
- satıcının hesabına pulun köçürülməsi üçün vaxt.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində satış, qiymət və s. şəraitindən asılı olaraq hazır məhsul üzrə normativ köklü surətdə artırılır. Əgər müəssisə mövsümü satış şəraitindədirsə, o zaman o uzun müddət ambar üçün işləyir. Belə halda hazır məhsul üzrə normativ ay və rub üzrə (keçən dövrlərin təcrübəsinə əsasən) differensiallaşdırıla bilər.

Yolda olan mallar üçün hesablaşma nağd və nağdsız ola bilər.

Nağd hesablaşma daimi xarakter daşımır. Yəni, burada əvvəlcədən ödəmə prosesi baş verir. Belə halda yola salınmış mallar üçün normativ müəyyən edilmir, çünki malın ödənilməsi onun yola salınması ilə bir vaxtda baş verir.

Normativ o halda hesablanılır ki, mal yola salınıb, ödəniş hələ baş verməyib.

Beləliklə, dövriyyə vəsaitinin ayrı-ayrı elementləri üzrə fərdi normativ hesablandıqdan sonra, onların toplanması ilə ümumi normativ hesablanılır.

Ümumi normativ müəssisənin plan ilində xüsusi dövriyyə vəsaitinə olan ümumi tələbatının həcmi göstərir.

Sonra, plan ilinin normativi keçən ilin normativi ilə müqayisə edilir və normativin artması və azalması müəyyən olunur. Əgər müəssisənin plan ilində hesabat ili ilə müqayisədə istehsal və satış planı artarsa deməli, xüsusi dövriyyə vəsaitinin normativ idə (tələbat) artacaq və əksinə.

Fərq hissə müəssisənin maliyyə planında əks olunur.

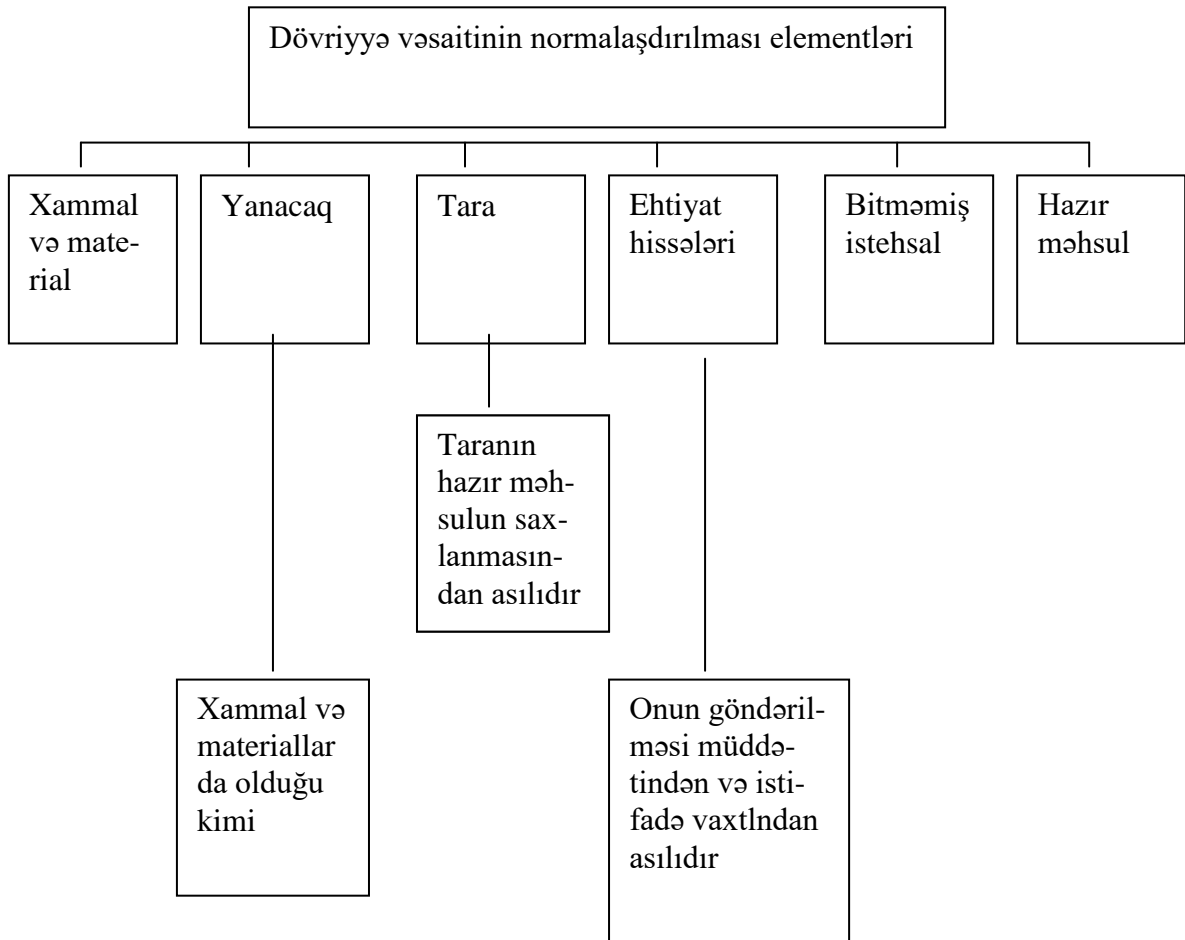
Əgər normativ (plan) faktiki normativə görə az olarsa, deməli, dövriyyədən vəsait azad olacaq və həmin vəsaitlər ya yığım fonduna və ya ehtiyat fonduna daxil olacaq və ya keçən illərin zərərlərinin ödənilməsinə yönəldiləcəkdir.

Əgər plan ilinin normativi hesabat ilinə nisbətən çoxdursa, deməli, xüsusi dövriyyə vəsaitinin normativi artmış və artan hissə üçün mütləq maliyyələşmə mənbələri müəyyən edilməlidir, özü də müəssisənin öz xüsusi vəsaiti hesabına.

Müəssisənin normativ həcmində vəsaitə tələbatı onun xüsusi vəsaiti hesabına örtülür.

Dövriyyə vəsaitinə normativdən artıq tələbat (normativdən yuxarı mal ehtiyatlarının təşkili üçün) qısa müddətli kredit hesabına ödənilir. Plan ilində normativin artan hissəsi maliyyələşməzsə, o zaman dövriyyə vəsaitində çatışmamazlıq yaranır və həmin mənbə maliyyə planında göstərilməlidir.

Dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın hesablanması qaydası

§3.2. Müəssisədə dövriyyə vəsaitinin formalaşma mənbələrinin təsnifatı

Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin təşkili mənbələri müəyyən mənada onlardan səmərəli istifadəni xarakterizə edir.

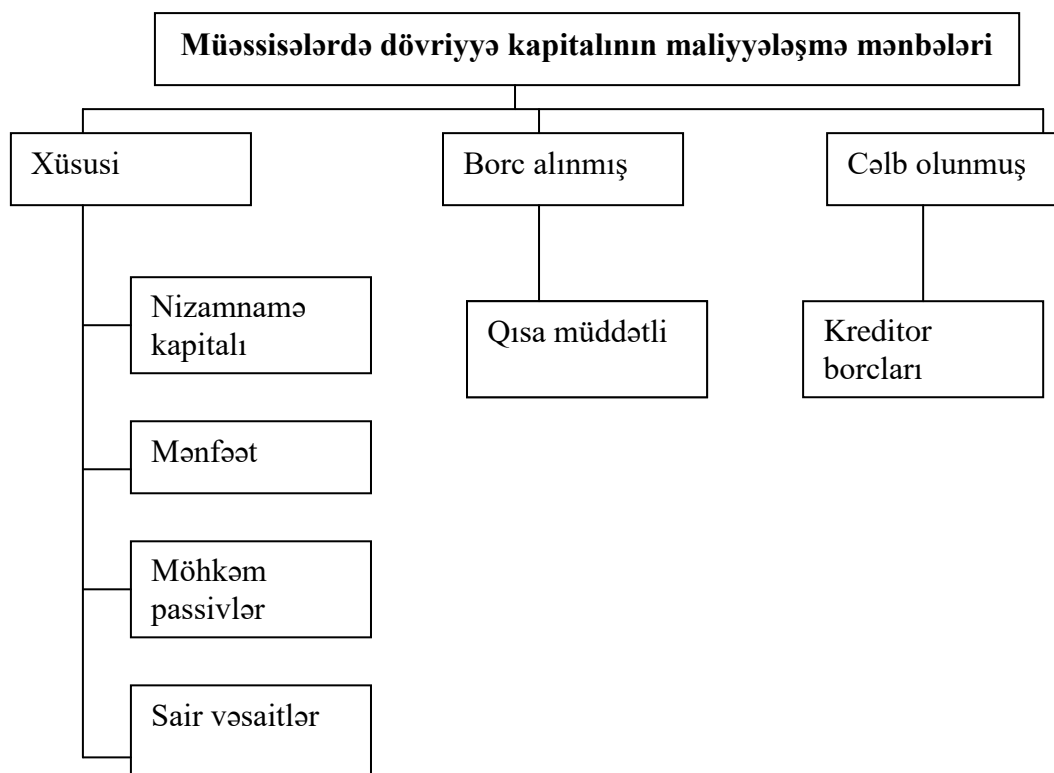
Dövriyyə vəsaiti müəssisədə arası kəsilmədən hərəkətdə olmalı, dövriyyənin bütün mərhələləri ritmik keçməli və istehsalın pul və materiallara olan tələbatı, hesablaşmaların tamlılığını təmin etməli və onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmalıdır.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin maliyyələşmə mənbələri aşağıdakılara bölünür:

- xüsusi;
- borc alınan;
- cəlb olunan.

Dövriyyə vəsaitinin idarə olunmasında ən mühüm məsələ onun ayrı-ayrı maliyyələşmə mənbələri arasında optimal nisbətə müəyyən edilməsidir.

Dövriyyə kapitalının maliyyələşmə mənbələri

Yeni yaradılan müəssisələrdə dövriyyə vəsaiti onların nizamnamə fondu hesabına formalaşır. Bu zaman nizamnamə fondunun təşkili mənbəyini müəssisənin təsisçilərinin investisiya olunan vəsaiti təşkil edir.

Məsələn, dövlət vəsaiti səhm kapitalı, qısa müddətli kreditlər, baş idarənin vəsaiti, əmanətlər, xüsusi vəsaitlər və s. hesabına formalaşır.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrdə isə dövriyyə vəsaitinin tamamlanması mənbələrinə daxildir: mənfəət, xüsusi vəsaitə bərabər tutulan vəsaitlər (məhkəm passivlər).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xüsusi dövriyyə vəsaiti maliyyələşmə mənbələrində xüsusi yer tutur.

Xüsusi dövriyyə vəsaiti müəssisənin operativ və əmlak sərbəstliyini rentiabeliyini təmin etməlidir.

Xüsusi dövriyyə vəsaiti müəssisənin maliyyə sabitliyini və maliyyə bazarında vəziyyətini müəyyən edir.

Xüsusi dövriyyə vəsaiti ehtiyatların, yeni normalaşdırılan dövriyyə vəsaitinin mənbəyini təşkil edir.

Xüsusi dövriyyə vəsaitinin ilkin formalaşması müəssisənin yeni təşkil olduğu dövrdə nizamnamə fondunun təşkili vaxtına təsadüf edir.

Müəssisə fəaliyyət göstərdikcə və sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etdikcə müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaiti sonrakı mənbələr hesabına tamamlanır:

- mənfəət;
- qiymətli kağızların buraxılması və maliyyə bazarında əməliyyatlar;
- əlavə cəlb olunan vəsaitlər.

Müəssisənin xüsusi vəsaitləri içərisində əsas yeri mənfəət təşkil edir.

Cədvəl 3.2.1.

Müəssisə və təsərrüfat təşkilatların mənfəəti (mln.manat)*

İLLƏR	MƏBLƏĞ
2000	539,9
2005	2133,1
2006	2741,3
2007	14070,2
2009	13933,9
2010	19112,1
2014	23210

*Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.

Azərbaycan iqtisadiyyatındakı müəssisə və təsərrüfat təşkilatların mənfəətinin dinamikasını yuxarıdakı cədvəl məlumatları xarakterizə edir. Belə ki, 2000-ci ildən başlayaraq mənfəətin həcmi 2014-cü ilə qədər olan dövrdə artmışdır, yəni 2000-ci ildə iqtisadiyyatda mənfəətin həcmi 539,9 mln.manatı, bu məbləğ 2014-cü ildə isə bu məbləğ 23210 mln.manat olmuşdur.

Mənfəət xüsusi dövriyyə vəsaitinin normativinin artan hissəsinin örtülməsində iştirak edir. Bu, müəssisədə mənfəətin bölüşdürülməsi prosesində baş verir.

Xüsusi dövriyyə vəsaitinin təşkilində alavə cəlb olunan vəsaitlər də iştirak edir. Bu vəsaitlər möhkəm passivlər adlanır. Onlar xüsusi vəsaitlərə bərabər tutulan vəsaitlərdir. Möhkəm passivlər müəssisəyə məxsus deyil, lakin daim onun dövriyyəsində iştirak edirlər.

Möhkəm passivlərin ancaq minimum qalığı dövriyyə vəsaitinin formalaşma mənbəyinə daxildir. *Möhkəm passivlərə aiddir:*

- fəhlə və qulluqçuların əməyinin ödənilməsi üzrə minimum keçici borc;
- gələcək ödəmələr üzrə ehtiyatlar;
- büdcə və DSMF minimum keçici borclar;
- kreditorların vəsaiti (əvvəlcədən ödəmə formasında);
- alıcıların tara üzrə vəsaitləri;

- istehlak fondunun keçici qalıqları və sair.

Borc vəsaiti – müasir dövrdə dövriyyə vəsaitinin təşkili mənbələrində mühüm rol oynayır.

Borc vəsaiti müəssisənin pul vəsaitinə müvəqqəti tələbatının ödənilməsində iştirak edir.

Borc vəsaitindən istifadə müəssisənin istehsalının xarakteri ilə, mürəkkəb hesablaşma-ödəmə münasibətləri ilə, xüsusi dövriyyə vəsaitində olan çatışmamazlığın örtülməsi və s. səbəblərlə əlaqədardır.

Borc vəsaiti kimi qısamüddətli kredit çıxış edir. Kreditlər istifadə edilir:

- xammal və materialın mövsümü ehtiyatlarına (mövsümü istehsal prosesi ilə əlaqədar olaraq);
- xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmamazlığının müvəqqəti tamamlanmasına;
- hesablaşmaların həyata keçirilməsinə.

Cədvəl 3.2.2.

İqtisadiyyatda qısamüddətli kredit qoyuluşları (milyon manat)*

Qısamüddətli kreditlər	2000	2005	2010	2014
Bütün kredit qoyuluşlar	466,4	1440,9	9163,4	18542
O cümlədən				
qısamüddətli	336,4	913,2	2567,1	3931
Yekuna görə faizlə	72	63,4	28	21,2

*Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015.

Azərbaycan iqtisadiyyatın ümumi kredit qoyuluşlarının və o cümlədən qısamüddətli kreditlərin həcmi və dinamikasını yuxarıdakı cədvəl məlumatları xarakterizə edir. Belə ki, qısamüddətli kreditlərin həcmi ildən-ilə artmış, yəni 2000-ci ildəki 336,4 mln.manatdan 2014-cü ildə 3931 mln.manata çatmışdır. Belə vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olar. Lakin bütün kredit qoyuluşlarında isə qısamüddətli kreditlərin həcmi 2000-ci ildə 72% təşkil etdiyi halda, bu rəqəm

2005-ci ildə 63,4%-i, 2010-cu ildə 28%-i, 2014-cü ildə isə 21,2 faizi təşkil etmişdir.

Hal-hazırda dövriyyə kapitalının formalaşmasında kreditor borcu da iştirak edir.

Kreditor borcu, müəssisənin dövriyyəsinə başqa müəssisələrin vəsaitini cəlb etmək deməkdir.

Kreditor borcu – dövriyyə vəsaitinin formalaşmasının plandan kənar mənbəyini təşkil edir.

Kreditor borcu 2 yerə ayrılır:

1. normal;
2. qeyri-normal.

Normal borc qanunauyğundur və hesablaşmaların fəaliyyətdə olan qaydası ilə əlaqədardır.

Lakin qeyri-normal borc maliyyə, hesablaşma və ödəmə intizamının pozulması nəticəsində yaranır.

Cədvəl 3.2.3.

Müəssisə və təşkilatların bank ssudaları üzrə vaxtı keçmiş borclara (ilin sonuna, mln.man)*

İLLƏR	MƏBLƏĞ
2000	100,1
2005	68,2
2010	492,9
2014	976,3

**Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.*

Azərbaycan iqtisadiyyatında müəssisə və təşkilatların qısa müddətli bank ssudaları üzrə vaxtı keçmiş borcların həcmi 2000-ci il ilə müqayisədə (100,1 mln.manat) 2014-cü ildə 976,3 mln.manata çatmış, yəni 876 mln.manat artmışdır ki, bu vəziyyəti də qşənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Müəssisələrdə cəlb olunmuş vəsaitdən (kreditor borcu) başqa, sair vəsaitlər də var. Məsələn, ehtiyatların, fondların qalıqları, məqsədli vəsaitlər (birbaşa təyinatı üzrə istifadə olunmayan vəsaitlər) və s.

Məqsədli fondlar və ehtiyatlar maya dəyəri, mənfəət və s. hesabına formalaşır.

§3.3. Təsərrüfat subyektlərində dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə göstəriciləri və yolları

Müəssisələrdə dövriyyə kapitalından istifadə, vaxt amili ilə müəyyən edilir. Dövriyyə kapitalından intensiv istifadə əsas məsələdir. İntensiv ifadəni xarakterizə edən göstərici isə dövriyyə kapitalının dövriyyəsidir. Bu isə nisbi göstəricidir. Təcrübədə dövriyyə kapitalından səmərəli istifadəni qiymətləndirmək üçün dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin bir sıra göstəricilərindən istifadə olunur.

Dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi bir tam dövriyyənin uzunluğunu ifadə edir. Bir dövriyyə vəsaitinin pul formasından istehsal ehtiyatlarına çevrilməli və son nəticədə hazır məhsulun satışı və satışdan pul vəsaitinin müəssisənin hesabına daxil olması müddətini nəzərdə tutur. Məhsulun satılması hələ bir dövriyyənin başa çatması demək deyil. Bir dövriyyə satışdan pul gəlitrinin müəssisəyə daxil olması ilə başa çatmış hesab olunur.

Dövriyyəyə avans edilmiş vəsaitlərin dövriyyəsinin tez başa çatması müəssisə üçün yaxşı nəticədir. Dövriyyənin sürətinin artması dövriyyəyə əlavə vəsait daxil etməməklə az xərclə çox gəlir əldə etməyə imkan verir. Dövriyyənin sürətlənməsi material resurslarına qənaət etməyə, yəni məhsul vahidinə xərcləri ixtisar etməyə imkan yaradır.

Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin mərhələləri

	Birinci	İkinci	Üçüncü
Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin mərhələləri	Pul (təchizat) P-Ə	İstehsal İ-Ə ¹	Mal (satış) Ə ¹ -P ¹
Avans edilmiş dəyərin dəyişilmə formaları	Pul → əmtəə	Əmtəə → İstehsal → əmtəə	Əmtəə → Pul →
Avans edilmiş vəsaitlərin dövriyyəsi	P-UE Tədavül fondları	İE-BM-UM İstehsal dövriyyə fondları	YM-P ¹ Tədavül fondları

İE – istehsal ehtiyatları;

B.M. – bitməmiş məhsul;

Y.M – yeni məhsul

Dövriyyə kapitalının hərəkətinin klassik formulası;

$P - \Theta \dots \Theta - \text{istehsal} - \dots \Theta^1 - P^1$

Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi ehtiyatlar, xərclər, hesablaşmalar, ayrı-ayrı növ mal, iş, xidmət və s. üzrə müəyyən edilir.

Dövriyyə kapitalının idarə olunmasının qiymətləndirilməsinin əsas amilinin vaxt təşkil etdiyinə görə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi vaxtla ölçülən bir sıra aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur:

1. dövretmə əmsalı;
2. dövriyyənin yüklənməsi əmsalı;
3. bir dövriyyənin uzunluğu əmsalı;

Dövretmə əmsalının formulu:

$$\Theta = \frac{\Theta}{D_0}$$

Θ – əmtəlik məhsul (maya dəyəri ilə);

D_0 – dövriyyədə iştirak edən dövriyyə vəsaitinin orta qalığı;

Bu göstərici müəyyən dövr ərzində (il, rub, ay) dövriyyə vəsaiti ilə baş verən dövriyyələrin miqdarını göstərir. Məsələn, müəssisədə əmtəlik məhsul 12000 min.manat, dövriyyə vəsaitinin orta qalığı isə 1500 min manatdır. Dövr etmə əmsalı 8-ə bərabərdir.

Dövriyyə kapitalının bir dövriyyəni uzunluğu göstəricisi aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$M = \frac{D_0 * G}{\Theta}$$

G – dövriyyənin hesablandığı dövrdə günlərin sayı (il, rub, ay).

Dövriyyə vəsaitinin sürətlənməsi nəticəsində dövriyyədən vəsaitlərin nisbi və mütləq azad olması baş verir.

Mütləq azad olma dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın birbaşa azalması deməkdir. Yəni, dövriyyə vəsaitinin həcmi hesabat dövründə planla və ya əvvəlki

illə müqayisədə satışın həcmnin əvvəlki həcmdə (və ya artımla) saxlamaqla azaldılması deməkdir. Başqa sözlə, istehsal planı plan tələbatına görə az vəsaitlə yerinə yetirilir.

Lakin dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin yavaşması isə müəssisə üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Nəticədə dövriyyəyə əlavə vəsaitin cəlb olunması tələb edilir.

Nisbi azadolma istehsal planının artması dövriyyə vəsaitinə olan plan tələbatı həcmində yerinə yetirilir, yəni, istehsalın artım tempi dövriyyə vəsaitinin artma tempindən üstün olur.

Dövriyyə vəsaitinin mütləq və nisbi azad olmasının hesablanması

(min.manat)

Göstəricilər	2007-ci il (hesabat)	2008-ci il	
		plan	hesabat
Məhsul satışının həcmi	25920	26239	26442
Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitinin orta illik qalığı	5184	5102	5068
Dövriyyə (günlə)	72	70	69

2008-ci ildə 2007-ci illə müqayisədə dövriyyə vəsaitinin mütləq azad olması:

Faktiki – 166 mln.manat (5184-5068).

Plan – 82 mln.manat (5184-5102)

Hesabat ilində satışın həcmi 2007-ci ildə müqayisədə 2,1% artmış, lakin dövriyyə vəsaitinin məbləği azalmış, yəni, vəsaitlərin nisbi azad olması baş vermişdir. Nisbi azad olmuş vəsaitin həcmi sonrakı kimi hesablanılır.

2007-ci ildə normalaşdırılmış dövriyyə vəsaitinə tələbat (2007-ci ildəki dövriyyə görə) – 5288 mln.manat olmuşdur.

Qeyd edilən məlumatlardan aydın olur ki, 2007-ci ildə hər min manat dövriyyə vəsaitinə görə 5 mln.manat məhsul satılmışdırsa, bu məbləğ 2008-ci ildə 5200 manat və 4,3% çox olmuşdur. Belə vəziyyət müəssisədə dövriyyə vəsaitinin dövretmə əmsalının yüksəldiyini və normalaşdırılan vəsaitlərin istifadəsinin yaxşılaşdığını göstərir.

Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi göstəriciləri

№	Göstəricilər	Baza ili	Hesabat ili
1	Məhsul satışından gəlir (min.man)	109560	111360
2	Dövriyyə vəsaitinin orta qalıqı (min.man)	27600	30120
3	Dövretmə əmsalı (sətr 1: sətr 2)	4,0	3,7
4	Bir dövriyyənin uzunluğu (360 gün: sətr 3 günlə)	90,0	97,3
5	Dövriyyənin yüklənməsi əmsaldı (sətr2:sətr3) vahidə düşən hissə	0,25	0,27
6	Dövriyyənin yavaşması ilə əlaqədar dövriyyəyə cəlb edilən əlavə vəsait $\left[\frac{111360}{360} \times (97,3 - 90,0) \right]$	-	2258,0
7	Mütləq azad olma	-	-
8	Nisbi azad olma	-	-

İstehsal və tədavül sferalarında dövriyyə kapitalının dövr sürəti dövriyyə vəsaitinin quruluşundan, istehsalın xarakterindən, satış və təchizatın şərtlərindən asılıdır.

Müəssisələrdə dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin asılı olduğu amilləri 2 qrupa ayırmaq olar:

- xarici amillər;
- daxili amillər.

Xarici amillər müəssisədən asılı olmayan amillərdir. Məsələn, ölkədə iqtisadi vəziyyət, vergi qanunvericiliyi, kreditin alınma şərtləri, kredhitlər üçün faizlər və s.

Son dövrlərə qədər dövriyyə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyi ancaq dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi göstərici ilə, yəni bir dövriyyənin uzunluğu göstərici əsasında müəyyən edilirdi.

Dövriyyə vəsaitindən istifadənin iqtisadi səmərəliliyi yuxarıda qeyd edildiyi kimi göstəricilər sistemi ilə müəyyən edilirdi: dövretmə əmsalı (hesablanan dövrdə dövriyyə vəsaiti baş verən dövriyyələrin sayı); dövriyyənin sürəti (gün hesabı ilə

bir dövriyyənin uzunluğu); fond verimi (satılan məhsulun həcmi və ya satışdan mənfəətin məbləğinin dövriyyə vəsaitinin bir və ya 1000 manata nisbəti).

Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövriyyə vəsaitindən istifadənin keyfiyyətinin vacib xarakteristikası kimi sonrakı göstəricilər də çıxış edir:

- xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcud həcmi;
- xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma əmsalı.

Xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcud məbləği dövriyyədən kənar aktivlərin uzunmüddətli passivləri ilə qısamüddətli kredit və istiqrazlar arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Lakin xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma əmsalı isə xüsusi dövriyyə vəsaitinin onun ümumi məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinə olan tələbat bir çox amillərdən asılıdır:

- istehsal və satışın həcmi;
- fəaliyyətin miqyası;
- biznesin növü;
- müəssisənin kapitalının quruluşu;
- maddi-texniki təchizatın təşkili;
- müəssisənin maliyyə siyasəti;
- hesablaşmalar sistemi;
- materialların alış siyasəti;
- istehsal tsiklinin uzunluğu;
- kreditləşmə şərtləri;
- istifadə olunan materialın növü və quruluşu;
- istehsal və satışın artım tempi;
- maliyyəçilərin və menecerlərin bacarığı və s.

Müəssisədə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi üçün sonrakı təkliflərin tətbiqi məqsədəuyğundur:

1. bitməmiş istehsalda xərclərin əsaslandırılmış şəkildə azaldılması;
2. istehsal sferasında təchizat işinin normal davam etməsinə nəzarətin gücləndirilməsi;

3. keyfiyyətli alıcıların seçilməsi;
4. istehsal və satış proseslərində olan intervalları minimuma çatdırmaq;
5. əlverişli hesablaşma formalarından istifadə etmək;
6. optimal kredit şərtlərini müəyyən etmək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkənin milli sərvətinin əsas hissəsini təşkil edən kapital (əsas və dövriyyə kapitalı) istehsalın material bazasını və texniki səviyyəsini təşkil edir.

Maliyyə nəzəriyyəsində və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi sistemində ən vacib anlayış kapital təşkil edir.

İqtisadi yanaşma nöqtəyi-nəzərdən kapitalın fiziki konsepsiyası geniş mənada cəmiyyətin gəlirlərinin universal mənbəyi olan resursların məcmuu kimi çıxış edir.

Kapital özü real və maliyyə kapitala ayrılır. Real kapital istehsalın faktoru kimi (bina, maşın, xammal və material və s.) maddi-texniki bazanı təşkil edir. Lakin maliyyə kapitalı isə qiymətli kağızlar və pul vəsaiti ifadə olunur.

Kapital bir-biri ilə əlaqədar olan iki tərəfli xarakterizə olunur; onun qoyuluşunun istiqaməti və yaranma mənbəi. Buna uyğun olaraq kapital aktiv və passiv hissələrə ayrılır. Belə ki, aktiv kapital təsərrüfat subyektinin istehsal güclərini təşkil edir. Passiv kapital isə vəsaitin uzunmüddətli mənbəyidir, bu mənbələr hesabına subyektiv aktivləri formalaşır. Passiv kapital xüsusi və borc kapitalından ibarətdir. Aktiv kapital isə müəssisənin əsas və dövriyyə kapitalında əks olunur.

İstehsalla məşğul olan hər bir təsərrüfat subyektinin özünün xüsusi kapitalına malikdir. Müəssisənin öz kapitalı, müəssisənin aktivlərinin məbləği ilə xarici öhdəliklərinin fərqi ibarətdir. Müəssisənin kapitalı öz əksini onun nizamnamə fondunda tapır. Bu fond dəyər ölçüsü ilə əsas və dövriyyə kapitalının məcmuundan ibarətdir.

Əsas fondlar müəssisənin maddi-texniki bazasını təşkil edir. Onların həcmi müəssisənin istehsal gücündən asılıdır. İstehsalda istismar olunduqca əsas fondlar fiziki və mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar. Əsas fondların köhnəlməsi ilə müəssisələr müəyyən itkilərə məruz qalırlar. Həmin itkilərin azaldılması əsas fondlardan səmərəli istifadə etməklə nail olmaq olar.

Əsas vəsaitlər – maddi-əşya qiymətlərinə qoyulmuş vəsaitlərdir. Biznes əvvəllər qoyulmuş kapital (əsas vəsaitlər) nəticəsində fəaliyyət göstərir və inkişaf

edir. Bu gün mənfəətin alınması əsas və dövriyyə kapitalına vəsaitin qoyuluş nisbətlikləri haqqında düzgün qərarların nəticəsidir. Həmin qərarlar müəssisənin fəaliyyəti başlanana qədər qəbul edilir. Ona görə də əsas kapitalın fəaliyyəti və təkrar istehsalı xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürün olmasını nəzərdə tutur.

Müəssisənin əsas vəsaitə qoyuluşunun səmərəliliyi qiymətləndirilən zaman onların təhlili və təkrar istehsalı prosesində sonrakılar əsas götürülməlidir:

- əsas vəsaitlərin funksional faydalılığı uzun müddət saxlanılır, ona görə də onların alınması və istismarı xərcləri vaxta görə bölünür:

- əsas vəsaitlərin fiziki köhnəlməsinin bərpası onların dəyərcə dəyişməsi vaxtına uyğun gəlmir və nəticədə itgi və zərər yarana bilər ki, bu da müəssisənin maliyyə nəticələrini aşağı salar;

- əsas vəsaitlərin səmərəli istifadəsi onların növündən, istehsal prosesində iştirak xarakterindən və təyinatından asılı olaraq qiymətləndirilir.

Əsas vəsait uzunmüddətli qoyuluşlar müəssisənin maliyyə vəziyyətinə və fəaliyyətinin nəticələrinə çoxplanlı və hər tərəfli təsir göstərir.

Əsas kapitalın geniş təkrar istehsalının əsas metodunu birbaşa investisiyalar (kapital qoyuluşu) təşkil edir.

Birbaşa investisiyalar əsas kapitalın yeni obyektin təşkili və eləcə də, fəaliyyətdə olan müəssisələrin genişləndirilməsi, texnika ilə silahlandırılması və s. ilə əlaqədar xərclərdən ibarətdir. Bu iki xərc istiqamətinin nisbəti birbaşa investisiyaların təkrar istehsal quruluşunu müəyyən edir.

Birbaşa investisiyaların quruluşuna daxil olan yeni obyektin təşkili xərclərinə yeni meydanlarda obyektlərin quraşdırılması xərcləri daxildir.

Lakin müəssisənin genişləndirilməsinə isə aşağıdakı xərclər daxil edilir.

- müəssisənin sonrakı növbələrinin tikintisi;
- əlavə istehsal kompleksləri;
- istehsal təyinatı obyektlərin genişləndirilməsi.

Rekonstruksiya müəssisənin tam və ya hissə-hissə yenidən qurulması və avadanlıqlarla təmin edilməsi deməkdir. Rekonstruksiya mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş avadanlıqların dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir. Rekonstruksiya zamanı

müasir texnologiyanın tətbiqi nəticəsində istehsalın həcmi artır, keyfiyyəti yaxşılaşır və bazarda onun rəqabət qabiliyyəti də yüksəlir.

Texniki cəhətdən yenidən silahlanma istehsalının ayrı-ayrı sahələrinin avadanlıqların texniki səviyyəsinin müasir dövrün tələblərinə uyğun yüksəldilməsi deməkdir. Bu iş yeni texnikanın tətbiqi, mexanikləşmə, avtomatlaşdırma, modernləşmə, fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş avadanlıqların yenisi ilə əvəz olunmalı və s. nəticəsində əldə olunur.

İqtisadiyyatın inkişafında investisiyanın rolu aşağıdakılarla müəyyən edilir:

- geniş təkrar istehsal siyasətinin həyata keçirilməsi;
- elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, ölkədə istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- ictimai istehsalın strukturca yenidənqurulması və iqtisadiyyatın bütün sahələrinin mütənasib inkişafı;
- sənayenin zəruri xammal bazasının yaradılması;
- ətraf mühitin mühafizəsi;
- tikinti, səhiyyə, mədəniyyət və sair sahələrin inkişafı və sosial problemlərin həlli;
- dövlətin müdafiə qabiliyyətinin daha da möhkəmləndirilməsi.

Beləliklə, investisiya iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən edir. Cəmiyyətin real kapitalının artması istehsalın potensialını artırır, istehsala, yeni texnologiyaya investisiya quruluşu artır.

Müəssisədə kapitalın müxtəlif hissələrinin dövriyyəsinin məcmuu onun tam dövriyyəsinə və ya təkrar istehsalını (sadə və geniş) xarakterizə edir.

Əgər əsas vəsaitlər sonradan alınmaq şərti ilə icarəyə götürülsə, o zaman həmin vəsaitlər müəssisə üçün xüsusi əsas vəsaitlər hesab olunur.

Əsas vəsaitlərin dəyəri onların faydalı xidmət müddətində tədricən silinir, yəni aylıq amortizasiya ayırmaları formasında istehsal xərclərinə daxil edilir.

Əsas kapitalın tərkibinə bitməmiş kapital qoyuluşu xərcləri və eləcə də avadanlıq alınması da daxildir.

Başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalına investisiya qoyuluşu o zaman səmərəli olar ki, belə investisiyalar müəssisənin əsas fəaliyyəti ilə əlaqədar olsun. Bu zaman müəssisənin xammal və material satıcıları ilə təsərrüfat əlaqələri yaxşılaşır (satıcıların nizamnamə kapitalında iştirak etməklə), özünün istehsal infrastrukturunu inkişaf edir (kapitalı nəqliyyat və bukməni müəssisələrə qoyarsa), məhsul satışı imkanları genişlənər və ya başqa bazarlara daxil olar (əgər kapitalın qoyuluşu topdan satış ticarətinə, satış-təchizat təşkilatlarına yönəldilsə).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapitalın vacib hissəsini təşkil edən dövriyyə vəsaitindən istifadənin keyfiyyət xarakteristikasının vacib göstəricilərini xüsusi dövriyyə vəsaitinin faktiki mövcudluğu və müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma əmsalı təşkil edir. Lakin son vaxtlara qədər isə müəssisələrdə dövriyyə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyi ancaq dövretmə əmsalı, fond tutumu, bir dövriyyənin uzunluğu göstəriciləri ilə müəyyən edilirdi.

Müasir dövrdə müəssisələrdə dövriyyə vəsaitindən istifadənin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra yolları qeyd etmək olar:

- müəssisənin maddi-texniki təchizatını təkmilləşdirmək;
- xammal və materialların keyfiyyəti və quruluşunun yaxşılaşdırılması;
- tədavül sferasında satış şərtlərini yaxşılaşdırmaq;
- mütəəqqi hesablaşma formalarından istifadə;
- dövriyyə vəsaitinin səmərəli idarə edilməsi üçün keyfiyyətli maliyyə siyasətini hazırlamaq;
- maliyyə işini keyfiyyətli təşkil etmək;
- uçot sistemini yaxşılaşdırmaq;
- ehtiyatların və hazır məhsulun saxlanılma şəraitinə müntəzəm nəzarət etmək;
- keyfiyyətli alıcıların seçilməsi;
- sair.

Müəssisələrdə maliyyə işinin ən mühüm tərəfini əsas kapitalın idarə olunması təşkil edir. Bu istiqamətdə aşağıdakı təkliflərin məqsədəuyğun hesab etmək olar:

1. düzgün amortizasiya siyasətinin seçilməsi;
2. müəssisədə əsas vəsaitlərin optimal quruluşunun saxlanılması;

3. mal quruluşunun saxlanması;
4. artıq və lazım olmayan avadanlıqların vaxtında satılması;
5. müəssisədə əsas vəsaitin istifadəsinin təhlili və planlaşdırılmasının idarə olunmasının səmərəli təşkili.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2015.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2000.
3. Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il üçün Dövlət Büdcəsi haqqında Qanun. 2015.
4. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1999.
5. «Səhmdar cəmiyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1994.
6. «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1995.
7. «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1994.
8. «Qiyətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2015.
9. D.A.Bağirov «Vergi auditi». Bakı, 1999.
10. D.A.Bağirov «Vergi nəzarəti»g Bakı, 2006.
11. T.Ə.Hüseynov «Firmanın iqtisadiyyatı». Bakı, 2005.
12. T.Ə.Hüseynov «Müəssisənin iqtisadiyyatı». Bakı, 2005.
13. Ə.H.Abbasov «Maliyyə sistemi və borc bazarı». Bakı, 2004.
14. R.Əliyev, M.Novruzov «İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi». Bakı, 2003.
15. Maliyyə dərslük. Bakı, 2001.
16. B.A.Xankişiyev Maliyyə nəzarəti. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002.
17. А.М.Бабич Финансы. Москва. 2002.
18. Б.С.Карелин Финансы корпораций. Москва 2005.
19. В.В.Ковалев, Вит.В.Ковалев Финансы организаций (предприятий). Москва 2006.
20. В.Я.Горфинвель Экономика предприятия. Москва 2003.
21. А.С.Нешиной Финансы. Денежное обращение кредит. Учебник. Москва 2009.
22. А.Д.Шеремет Финансы предприятий. Москва 1997.

РЕЗЮМЕ

Управлять финансами предприятия – значит управлять его капиталом.

Капитал – это средства, вложенные в активы и приносящие доход.

Активы предприятия – это основные и оборотные средства.

Активы предприятия – это имущество предприятия и денежные средства.

Капитал – специфическая категория. Не все финансовые ресурсы являются капиталом. Те финансовые ресурсы являются капиталом, которые вложены в предпринимательскую деятельность.